

t. 2.

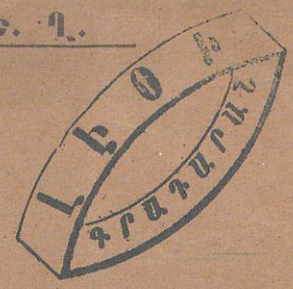
fahrsuche huyngf

L. tin

✓ 2239

"ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ" ԳԻՏԱԿԱՆ ԲԻՐՈՒԹՅԱՆ

Ե. Գ.

ՔՆՆԱԿԱՆ ՀԱՅԵԱՅՔ

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Մովսես Վարդանեանի

Երև. Մ. Վարդանյան, Դանիսկայա փող. № 3

1894

ԼԵՆ
2239

1999

Ե. Ղ.

42324

ՔՆՆԱԿԱՆ ՀԱՅԵԱՑՔ

(«Արտէն Դիմարտեան» — Վէպ. հեղ. Շիրվանզադէի)

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Մովսես Վարդանեանի

Тип. М. Вартанянца, Гановская улица № 3

1894

և թէ ժամանակը, ես կ'աշխատեմ վէպի մասին խօսել, կ'աշխատեմ նրա մէջ դուրս բերուած փաստերը դասաւորել որոշ կարգով, որոշ սխտեմայով, կ'աշխատեմ պարզել այդ փաստերի ներքին՝ կենսական միտքն ու ոգին,—և ընթերցողը այդ բոլորը կարդալով, անշուշտ կը գայ մի որոշ, պարզ, հասկանալի և ըմբռնելի եզրակացութեան: Այս է ինչն իմ աշխատանքը:

Պ. Շիրվանզադէն վաղուց արդէն ծանօթ է մեր հասարակութեանը. նա գրել է մի շարք վէպիկներ և վէպեր, որոնք զանազան ժամանակներում հրատարակուելով, զանազան հետաքրքրութիւն են զարթեցրել մեր հասարակութեան մէջ և դրա համաձայն էլ ունեցել են ընթերցողներ: Բաֆֆի կենդանութեան ժամանակ՝ պ. Շիրվանզադէի գրականական գործունէութիւնը առանց ուշադրութեան չէր մնում հասարակութեան կողմից: Նրա գրած վէպերը, Բաֆֆի վէպերի հետ միասին տարածվում էին հասարակութեան մէջ, և եթէ չէին դարձեցնում այն ընդհանուր, բուն ոգևորութիւնը, ընդհանուր հիացումը, ինչ որ յատուկ էր Բաֆֆի գրուածքներին, դոնէ չէին էլ մնում հասարակութեան կողմից առանց ուշադրութեան. հասարակութիւնը կ'անոն աւելորդ ապէս կարդում էր պ. Շիրվանզադէի աշխատութիւնները: Ես յիշում եմ թէ՛ սրախի խրախոյսով և անկեղծութեամբ ողջունեց Պր. Արծրունին հեղինակի «Գործակատարի յիշատակարանից» գրուածքը: Իրանից յետոյ նա գրեց էլի մի քանի, նոյն իսկ ընդարձակ վէպեր (օր. «Նամուս», «Արամբն» «Զուր յոյսեր» և այլն), որոնք որոշ չափով արժանացան թէ՛ հասարակութեան և թէ՛ գրականական շրջանների հաւանութեանը, թէ՛ բարոյական և թէ՛ նւթական խրախոյսին: Այսպիսով՝ չը նայելով այն հանգամանքին, որ լուրջ կրիտիկայով երբեք չէ վերաբերուել մեր մամուլը դէպի պ. Շիրվանզադէն, նրա գրականական պատկերը բաւական որոշուել է արդէն, և նա

ստացել է մեր վիպասանների շարքում, եթէ ոչ վայրուն, ոչ այնքան բարձր, բայց դարձեալ որոշ, հաստատուն և մշտական մի դիրք: Այդ կողմից պ. Շիրվանզադէն տեղիք չունի գանդատուելու հասարակութեան անտարբերութեան վերայ, հասարակութիւնը, առանց կրիտիկայի օգնութեան, առանց մամուլի առանձին ազդեցութեան, — նոյնիսկ կարդալով վէպերը, պատկերները, — կարողացել է գնահատել հեղինակին, համարեա ըստ արժանոյն: Լուրջ և սխտեմատիկական կրիտիկայի բացակայութիւնը ընդհանուր երեւթ է մեր մէջ, և մեր նոյն իսկ ամենաբերեկի մատենադիրներն անգամ դեռ կարօտ են այդ տեսակ կրիտիկայի: Մեզանում ամեն ոք ինքն իր տեղն է պատասխանատու, ամեն փաստ, կամ երեւթ ինքն իր տեղն է խօսում: Գոնէ այդպէս է գրականական ասպարիզի վրայ:

II

Պ. Շիրվանզադէի վէպերը ոգևորութիւն երբեք չեն առաջացրել հասարակութեան մէջ: Ընթերցողը, ի հարկէ, չի ապաստում, որ առնում և կարդում է պարոնի գրքերը, չի փոշմանում և դեռ բաւական էլ է մնում իւր առածից ու կարդացածից . . . Բայց այդ ընթերցողը, գրքի ընթերցանութեան ժամանակ՝ ամեն մի սողով զգում է, որ ինքը զիրք է կարդում, որ իր կարդացածը հնարովի, չարադրած բաներ են: Կեանքը իր անողոք խառութեամբ, իր փոթորկալից ընդհարումներով ու կրքերով՝ երբեք չի կանոնում ընթերցողի ուշքն ու միտքը՝ պ. Շիրվանզադէի վէպերը կարդալիս: Ընթերցողը միայն զգում է, որ ինքը լսում է, կարդում է մի դէպք, մի անցք, մի պատմութիւն, որ վերցրած է այս կամ այն հասարակութեան կեանքից, զգում է, որ հեղինակը աշխատել է նմանացնել իր

այդ պատմածը իսկական կեանքի երևոյթներին: Եւ, պէտք է խոստովանած՝ շատ տեղեր այդ աշուղու մէջ հեղինակին, մանաւանդ երբ հարկաւոր է նկարագրել կեանքի արտաքին մակերեւոյթը, — հասարակութեան սովորութիւններէ, նիստ ու կացի պատկերը: Պ. Շիրվանզադէն երբեմն աշխատում է և հոգեբանական երևոյթներ նկարագրել, աշխատում է հոգեկան ընդհարում, կռիւ, դրամա առաջ բերել իր վէպերի մէջ. բայց նրա այդ ցանկութիւնը մընում է լոկ ցանկութիւն, և դրամայի փոխարէն, կամ ստացւում է սովորական մի պատմութիւն, կամ թէ չէ, — աւելի վատ, — ստացւում է մեղօգրամատիքական կարիկատուրա, որի մէջ ամեն բան կայ խառնուած, ամեն բան կայ ասուած, բացի կեանքի ճշմարտութիւնից, բացի անկեղծ, անպաճոյճ՝ սրտից դուրս բղխած զգացմունքից: Վերջին տեսակի գրութեանցից է «Արսէն Դիմաքսեան» վէպը: Հմուտ կարիկատուրիստները երբեմն շատ զուարճալի բաներ են անում. վերցնում են, օրինակի համար, մի նշանաւոր հասարակական գործիչի, մի երեւելի գրողի, բանաստեղծի և այլն պատկեր: Վերցնում են այդ մարդուն իր գործունէութեան ամենարտայայտիչ մօմէնտում, չըրջապատւած ամեն տեսակ անհրաժեշտ ակնհասարակութիւնով և . . . այդ պատկերը այնպէս են այլանդակում զանազան աւելորդ, անբնական, նոյնիսկ՝ խայտառակ մանրամասնութիւններով՝ որ նայողը չի կարող դապիլ իր ականայ ծիծաղը: Այդ տեսակ պատկերը կոչւում է ծաղրանկար — կարիկատուրա: Դուք նայում էք այդ տեսակ պատկերին, ճանաչում էք իսկական, ընդհանուր գծերը, որոնք գուցէ շատ թանգ են ձեզ համար, բայց, միևնոյն ժամանակ՝ ծիծաղում էք ակամայ, ինքնարեւարար. ծիծաղում էք, որովհետեւ հմուտ արուեստագէտը բարեհաճել է այդ նշանաւոր մարդուն ծիծաղելի դրութեան մէջ պատկերացնել. և դուք ակամայ, ըստէպէս ենթարկուած էք ճարտիկ նկարչի խո-

րամանկութեանը, ծիծաղում էք, որ մի քանի ըստէ յետոյ աւելի խոր ատելութիւն և զայրոյթ զգաք դէպի ձեզ մուրեցնող դուարճասէր և խորամանկ նկարիչը: Անշուշտ դուք այլևս չէք ցանկայ նայել այդ ծաղրանկարին, որովհետեւ այդ վիրաւորում է ձեր ամենաազնիւ զգացմունքները, որ դուք տածում էք դէպի նշանաւոր անհատը, — դուք ձեզ անպատուած, վիրաւորուած էք համարում . . . Յիշեալ բնաւորութեան ծաղրանկարներ տեսած կը լինի ընթերցողը՝ երգիծաբանական հրատարակութեանց մէջ: Եւ ես չեմ կասկածում, որ ընթերցողի*) վրայ ճիշտ այդպիսի տպաւորութիւն է արել պ. Շիրվանզադէի «Արսէն Դիմաքսեան» վէպը: Դիմենք փաստերին, — վէպի մանրամասն ուսումնասիրութեանը:

III

Յօդուածիս առաջին գլխում ես ասացի որ դիտաւորութիւն չունիմ մտնելու հեղինակի միտումներին, նպատակների մէջ, ես չեմ ուզում ենթադրութիւններ անել, անդեօք «Արսէն Դիմաքսեան» վէպը գիտակցօրէն, նախաժողոված կերպով է ստացել իր այդ կարիկատուրային բնաւորութիւնը թէ՛ այդ բանը դուրս է եկել հեղինակի ցանկութիւնից բոլորովին անկախ, առաջ է եկել — ականայ, ստեղծագործական ոյժի պակասութիւնից հեղինակի մէջ: Այդ հարցը գուցէ յետոյ, ինքն ըստ ինքեան՝ վճռուի: Միայն ընթերցողը թող ուշադրութեամբ հետևի «Արսէն

*) Ընթերցող ասելով ես չեմ հասկնում ամեն մարդ, որ զեռէ կարգաւ և կարգացել է վերոյիշեալ գրութեանը, ընթերցող ասելով ես հասկնում եմ այն տեսակ ընթերցողներին, որոնք ունեն լեզւաւոր զարգացած զբաղմունքներ և գեղարուեստական ճաշակ:

Դիմաքսեան՝ վէպի աստիճանաբար վերլուծութեանը, որ ես մտադիր եմ անելու նրա առաջ: Բանն ահա թէ ինչումն է: Երկրասարդ Դիմաքսեանը նոր է վերադարձե՞լ արտասահմանից Թիֆլիզ և ուզում է այտուղ գործել: Նա ընդամենը քսան ու վեց տարեկան է: Արտասահմանում նա ուսումնասիրել է հասարակական գիտութիւններ և իրան պատրաստել է յատկապէս հասարակական գործունէութեան համար: Ահա թէ ինչ մանրամասն տեղեկութիւններ է հաղորդում հեղինակը իւր հերոսի մասին: Դեռ գիմնադիօնի նստարանից նա աշխատակցում էր մի լրագրիչ: Ընկերներից շատերը գուշակում էին, թէ ժամանակով նա լաւ քննադատ կամ քարոզիչ կարող է լինել: Գնալով արտասահման, նա շարունակեց աշխատակցել նոյն լրագրում, հետզհետէ ընդարձակելով գրութեան շրջանը և գաղափարը: Վերջին ժամանակ նա քաղաքական յօդուածներ էր գրում առաջ Լէյպցիգից, յետոյ Յիւրիխից: Դիմաքսեանը գաւառացի մի յայտնի կալուածատիրոջ որդի էր: Նրա հայրը, որպէս հին մարդ, պահանջել էր որդուց գիմնադիական ուսումով բաւականանալ և չշարունակել այլ ևս: Արսէնը ընդդիմացել է հօր կամքին և նրա ցանկութեան հակառակ գնացել է արտասահման, ընդունելով հօրից ստացած փողը միայն որպէս պարտք: Հօր և որդու մէջ այսպէս շատ շուտ խզում է ամեն տեսակ բարոյական կապ և Դիմաքսեանը այժմ, համալսարանական ուսումը վերջացնելուց յետոյ՝ գգում է, որ պէտք է վճարէ և հօր պարտքը: Նրա ընկերներից ոմանք յանդիմանում են նրան հօր դէմ բռնած այդ անտակա դիրքի համար, բայց Դիմաքսեանը ամենքին տալիս էր միևնոյն դրական պատասխանը.— «Նժէ մենք ուզում ենք անկախ լինել, առաջին պատերազմը մեր ծնողների դէմ պիտի սկսենք»: Նրա դէմքի մասին հեղինակը ահա թէ ինչ է ասում. «Նրա դէմքի գծերը խոշոր էին, ազդու և անմիջապէս ուշադրութիւն գրաւող:

Սե ու խիտ յօնքերի տակից փայլող խոշոր աչքերը վերին աստիճանի արտայայտիչ էին, խելացի և թափանցող»: Նրա բնաւորութեան յատկանիշ գծերից մէկն էլ այն է, որ նա աւելի շուտով կը համաձայնի քաղցած մնալ, քան թէ պարտք վերցնել որ և է մէկից՝ թէկուղ իր սոխնամօտ ընկերից: Ահա այս է պատճառը, որ Թիֆլիզ դալուն պէս նա շուտով դիմում է Ներսիսեան դպրանոցի հոգաբարձութեանը և պաշտօն խնդրում: Այդ պաշտօնը նա շուտով ստանում է և նիւթական կողմից ապահովվում առժամանակ: Ներսիսեան դպրանոցի հոգաբարձուներից մէկը՝ դեռ պաշտօն տալու ժամանակ՝ մի այսպիսի հաճոյախօսութիւն է անում Դիմաքսեանին. «Մեզ համար շատ ուրախալի է ձեզ պէս կրթւած ուսուցիչ ունենալ մեր դպրոցում, ձեր անունը ձեզանից առաջ է մեզ հասել»:

Իբրև հասարակական գործիչ՝ Դիմաքսեանը չ'ունի որոշ ծրագիր, գործունէութեան որոշ և մշակուած պրօգրամ: Միայն մեզ երևում է, որ նա խիստ արմատական մտքերի, համոզմունքների տէր մարդ է, որ նա սաստիկ պաշտպան է անհատի ազատ գարգացման գաղափարի, վերին աստիճան հակուած դէպի թոյլերի, ճնշուածների, խեղճերի պաշտպանութիւնը: Անպայման ազնւութիւն, անպայման ճշմարտասիրութիւն և,—արդարութիւնը, ճշմարտութիւնը պաշտպանելու համար— ընդունակ ամեն տեսակ զոհաբերութեան, ոչ մի անգամ, ոչ մի մաղի չափ զիջում չ'անող կեանքի արգելքների առաջ: Համարձակ, յանդուգն՝ իր կարծիքները, իր մտքերը պաշտպանելու ժամանակ— ահա թէ ինչ տեսակ տարրերից է բաղկացած Դիմաքսեանի բնաւորութիւնը, նրա ընդհանուր ոգին: Ապագայ գործունէութեան վրայ մտածելիս, ահա թէ ինչ տեսակ մտքեր են անցնում նրա գլխով: «Ահա այն կեանքը, որին նա վաղուց փափագում էր, այն երկիրը, այն շրջանը, դէպի ուր ձգտում էր ուսանողական շրջանից: Վերջապէս նա

գտնուում է այն հողի վրայ, ուր պէտք է ցանէ տարիներէ
ընթացքում ժողոված սերմերը: Օ՛, որքան յետ է մնացել
նրա մայրենի ժողովուրդը այն ազգերից, որոնց հետ չըփ-
ուել է նա վեց տարի չարունակ և որոնց քաղաքակրթու-
թեան արգասիքները տեսել է աչքով: Որքան տարբերու-
թիւն այն տեղի և այս տեղի, այն կեանքի և այս կեանքի
մէջ . . . Այն բազմաթիւ գաղափարները, որ բարդուել
էին նրա գլխում, գործադրութեան ելք էին դնում: Մի
ներքին հոգեկան ոյժ վառում էր նրա սիրտը անզուսպ
եռանդով: Միւս կողմից նախանձը գրգռւում էր նրա
սրտում, երբ յիշում էր այն անմահ մարդկանց, որ պա-
տանկական հասակում արգէն անուն էին վստայել: Ահա
հէնց այդ անմահների ստուերներն էին, որ մղում
էին նրան գէպի առաջ, որ զիչեր-ցերեկ հալածում էին
նրա միտքը և խոտաւնում նախանձիկ ապագայ: Այս,
նախանձիկ, որովհետև նա չի մնալ անյայտութեան մէջ,
նա իւր կեանքը չի թողնիլ խաւարում: Նա բաց կանի
իւր ոյժերով մի նոր ասարկէզ, ուր նրա անունը կը փայլի
ինչպէս մի միսաւոր պայծառ ասոր: Մարդիկ կը ճանաչեն
նրան, կը լսեն նրա պատգամախօս ձայնը: Նա կառաջ-
նորդէ իւր հայրենակիցներին գէպի լոյս, արդարութիւն,
հշմարտութիւն: Ամբոյսը, ողորմելի, եղիւնի ասիական ամ-
բօխը կը զգայ նրա ոյժը, կը սկսի հետեւի նրան, փառա-
բանել, երկրպագութիւն տալ նրա հանճարին, ծափահարել
նրա ամեն մի քայլը: (Իր. 24) Այս բոլորը ամբողջելով՝
ընթերցողը, եւ կարծեմ՝ չառ հեշտութեամբ կը մտաբերի
Գրիգոր Արծրունու «Եվէլինայի» հերոսին, որը նոյնպէս
ուսանող էր, նոյնպէս ուսում էր առել արտասահմանի
համալսարաններում, նոյնպէս հարուստ ծնողների դասակ
էր, նոյնպէս պատրաստուում էր հասարակական—գրական
գործունէութեան համար և Ռիմաքսեանի նման՝ մեծ մեծ
խնդիրների վրայ էր երազում: Բայց Գրիգոր Արծրունին

իր հերոսին կիսատ ճանապարհի վրայ է թողնում. նա
միայն ծանօթացնում է մեզ երկտասարդ ուսանողի հետ,
պատմելով նրա գլխին եկած մի փորձութիւն և այդպի-
սով էլ վերջացնում է իւր պատմութիւնը: Իսկ պ. Շիր-
վանդադէն, կամենում է աւելի առաջ գնալ. նա փորձ է
անում ցոյց տալ իր հերոսին գործունէութեան մէջ: Չը
նայելով այդ հանգամանքին,—չը նայելով որ Արծրունու
հերոսը մեր առաջ չի դուրս գալիս իր բուն դերի մէջ—
այլ միայն սիրահարւում և խաբւում է, դառնալով կնոջ
խորամանկութեան զոհ,—հեռու իր հայրենիքից, հեռու
ժողովրդից անհայտ կեանքով, օտար մարդկանցով
չըջապատուած ու գրաւուած՝ այս բոլորը անյարմար և
աննպաստ հանգամանքներում՝ դարձեալ նրան աջողւում է
գրաւել իր կողմը ընթերցողի ուշքն ու միտքը, գրաւել
նրա ոչ միայն խօրը համակրութիւնը, այլ և սէրը . . .
Ի՞նչ է սրա պատճառը. ի՞նչ է պատճառը, որ «Եվէլինա»
փոքրիկ վէպի հերոս երկտասարդ հայ ուսանող՝ դեռ եւս
չը կազմակերպուած, անփորձութեան չնորհիւ սաստիկ գրաււում է
մի օտարունակ օրիորդով, քիչ է մնում խելագարուի այդ
սիրուց, որ երկար ժամանակ տանջւում է իր անյաջող
սիրոյ համար և ուրիշ էլ համարեա ոչինչ չէ անում, բացի
սիրելուց և տանջուելուց, այդ երկտասարդը, դարձեալ
ոգևորում է Պամառ-Փաթիլայի, Սմբատ Շահադիգեանի
նման մարդոց, իսկ պ. Շիրվանդադէի հերոսը, որ իսկա-
պէս նոյն ընաւորութեան, նոյն տիպի, նոյն գաղափար-
ների, իրէպիների տէր մարդ է, և, որ գլխաւորն է՝ գոր-
ծում է—յօղուածներ է գրում լրագիրներում, դասեր է
տալիս, դասախօսութիւններ, բեֆերատներ է կարդում,
ընկերների հետ հասարակական խնդիրներ է վճռում, ծը-
քադիրներ է կազմում և այլն և այլն.—այդ մարդը չի
կարողանում մազի չափ գրաւել ընթերցողի համակրու-

Թիւնը, և բացի դրանից՝ դեռ ծագրի ու ծիծաղի պաւարկայ էլ է դառնում . . . Ինչ է սրա պատճառը: Պատճառը անողորմ ճակատագիրն է, որ մէկին գցել է Արծրունու գրչի տակ, իսկ միւսին պ. Շիրվանզադէի նման գրողի: Եթէ Արծրունու հերոսը գրաւում, ոգևորում է ընթերցողին՝ պատճառն այն է, որ Արծրունին ինքն էլ գրաււած, ոգևորւած էր իր հերոսով, պատճառն այն է, որ «Եվէլինա» վէպի հեղինակը «մարմին ի մարմնոյ» էր իր ստեղծագործած երիտասարդի հետ—սրա զգացմունքները, սրա իղձերը, սրա ցանկութիւնները և ձրգտումները բոլորում էին հեղինակի սրտից ու հոգուց, կազմում էին հեղինակի ամբողջ բարոյական էութիւնը: Արծրունին ինքը, իր պատանեկական հասակից սկսեալ, մինչև իր կեանքի վերջը, ապրում, շնչում և ոգևորւում էր այն զգացմունքներով, մտքերով, իդէալներով, ինչ որ այնքան գեղեցիկ կերպով արտայայտել է նա իր վէպի հերոսի մէջ:

Բոլորովին ուրիշ մարդ է պ. Շիրվանզադէն: Սա նոյնպէս ընտրել է իր վէպի հերոս մի գաղափարական մարդ, մի մարդ, որ ծնուած է կռուելու, բողոքելու հասարակական բոլոր կաշկանդող, ճնշող մտքերի, հանգամանքների դէմ:

Մի մարդ, որի համար անհատի ազատութիւնը, անհատի մարդկային իրաւունքները, հասարակութեան լուսաւորութիւնը,—կեանքի և մահուան խնդիրներ են, որը այդ խնդիրների անունով պիտի ապրի, պիտի կռուի, պիտի զոհի ամեն բան: Այդ մարդը Արսէն Դիմաքսեանն է. Եւ այդ իդէալական մարդը պ. Շիրվանզադէի գրչի տակից դուրս է եկել, որպէս մի հրեշ, որպէս մի տարօրինակ «անօրմալ» մարդ, մի Դօն Գիշտ, որից խորշում են մարդիկ, որ ծաղրի ու հեքնութեան առարկայ է դա-

ռել Թիֆլիզի «Խնտելիգենտ», ժամանակակից տիկիներին ու օրիորդների չըջանում:

IV

Թողնենք մի կողմ այն հարցը, թէ՛ Արսէն Դիմաքսեանի բնաւորութեան լաւ կողմերը, նրա գրաւիչ, ոգևորիչ յատկութիւնները, ինչո՞ւ չեն գրաւում ընթերցողին, ինչո՞ւ ոգևորութիւն, սէր, համակրութիւն չեն զարթեցնում ընթերցողի մէջ՝ դէպի այդ մարդը: Թողնենք, ասում եմ, այդ հարցը, որովհետեւ այդ արդէն՝ հեղինակի տաղանդի, զգացմունքի խորութեան, ձիրքի, շնորհի խնդիր է, և եթէ պ. Շիրվանզադէն չունի այդ աստուածատուր, բնական պարգևները՝ մենք գոռով խօ չենք կարող նրանից պահանջել: На нѣтъ, и сюда нѣтъ! Չենք կարող պահանջել, որ հեղինակը «անպատճառ» համակրէ, սիրէ իր հերոսին, չենք կարող պահանջել, որ նա ոգևորուի Դիմաքսեանի նման մարդոց բողոքող, անհաշտ, ուղղագիծ և գոռոգ բնաւորութիւնով: Չենք կարող պահանջել նոյնպէս, որ պ. Շիրվանզադէն խորը թափանցէր իր հերոսի հոգու մէջ, խորը ըմբռնէր, հասկանար և զգար, մեզ էլ զգացնել տար՝ այդ երիտասարդի ներքին աշխարհի վսեմ կռիւները, տատանումները, փոթորիկները — նրա վիշտը, նրա ցաւերը: Այդ ամենը չենք կարող հեղինակից պահանջել: Բայց մենք, ընթերցողներս, կարծեմ իրաւունք ունինք պահանջելու, որ հեղինակը կարեկատուրա չը դարձնէր իր հերոսին, որ նա այնպիսի պլանդակ յատկութիւններ—թէ ֆիզիքական և թէ հոգեկան,—չկերպարէր Դիմաքսեանին, որոնք միայն փայցնում են նրա իսկական կերպարանքը, զգուանք կամ ծիծաղ են յարուցանում ընթերցողի մէջ և, այդպիսով խանգարում են հասկանալ, գնահատել նրա բնաւորութեան արժանիքը, սիրել նրան

իր դադափարական անկեղծութեան, իր անձնուրուրութեան համար: Այո, մենք իրաւունք ունինք պահանջելու պ. Ներսիսի վարձագէտից, որ նա գոնէ յարգանքով վերաբերուէր դէպի այն մարդը, որ մարմնացնում է իր մէջ մեր կեանքի ամենալաւ, ամենաազնիւ, ամենաընտիր ոգին . . . Բայց տեսէք թէ պարոն հեղինակը, ինչպէս է վարուել նրա հետ: Նախընթաց դուրսներում ես դիտմամբ ժողովեցի պատմութեան միջից այնպիսի կտորներ, որոնք միասին գումարած կարողանան ամփոփ և քիչ—չատ որոշ հասկացողութիւն տալ Դիմաքսեանի անձնաւորութեան, նրա բնաւորութեան էական յատկութեանց մասին: Այն տեղ ամեն բան կանոնաւոր և բնական է դուրս գալիս և, տաղանդաւոր մի վիպասան, այդ տարրական յատկութիւններից կարող էր ստեղծել հասարակական գործիչի մի տիպ. կարող էր զարգացնել նրա բնաւորութեան այդ արմատական յատկութիւնները, կապել նրա հոգեկան, բնածին ընդունակութեանց, ձիրքերի, տեմպերամենտի հետ, կարող էր ցոյց տալ արտաքին մթնոլորտի ազդեցութիւնը նրա բնաւորութեան վրայ,— և կըստացուէր մի վէպ, մի պատմութիւն՝ լի հետաքրքիր հոգեբանական—հասարակական խնդիրներով: Պ. Ներսիսեանը չէ բարեհաճել այդպէս. փոխանակ լրացնելու Դիմաքսեանի բնաւորութեան գծերը, փոխանակ աստիճանաբար բաց անելու մեր առաջ այդ երիտասարդ գործիչի հոգին, նրա գործունէութեան, նրա ձգտումների, նրա դադափարների ու համոզմունքների ներքին մօտիւնները և արտաքին հանգամանքների ազդեցութիւնը—նա, պարոն հեղինակը, վերցնում այլանդակում է իր հերոսին՝ թէ ֆիզիքապէս և թէ բարոյապէս, և այդպէս այլանդակ, ծիծաղելի կերպարանքով ման է ածում նրան ընթերցող հասարակութեան առաջ ի միաթիարութիւն և ի հրճուանաւ ամբողջ ֆիլիստերական աշխարհի . . . Ահա փաստեր, որ ապացուցանում են իմ այդ ասածները:

Միանգամայն անհասկանալի, անբացատրելի դադտնիք է մնում ինչ համար թէ՛ ինչու պ. Ներսիսեանը չէ կարծում է, որ Դիմաքսեանը անպատճառ պիտի հասակով թողնէ լինի, որ նրա գլխի ահադին մեծութիւնը պիտի աւելի որոշ ցոյց տայ նրա մարմնի փոքրութիւնը, որ նրա քիթը պիտի ծուռ լինի, երեսը այնքան տգեղ, որ նրա ընկերներն անգամ ամաչեն նրա ներկայութեանը խօսել որ և է մարդու գեղեցկութեան մասին: Հեղինակը բարեհաճել է զրկել իր հերոսին այն տեսակ բնական, բնահանուր մարդկային յատկութիւններից, ինչպէս են հասակի և գլխի կանոնաւորութիւնը, բնական սիմմետրիան, քթի բերանի և աչքերի մարդավայել դասաւորութիւնը:

Հեղինակը բարեհաճել է՝ տգեղ, այլանդակ, բոլորովին անբնական, ծիծաղելի կազմուածքով դուրս բերել իր հերոսին: Տեսէք. „Նա (Դիմաքսեանը) փոքրահասակ էր, նիհար, բայց կուրծքը, մարմնի համեմատ՝ լայն էր և աւուղջ.“ „Նրա քթի պնչերը յիշեցնում էին արաքական նժոյգի ռունգեր.“ Աչքի առաջ ունենալով Դիմաքսեանի մարմնի արմատական թերութիւնները և արատները, հեղինակը ամբողջ իր պատմութեան ընթացքում, հէնց այն է, հնարում է զանազան դրութիւններ, զանազան հակապատկերներ, թէ մարդոց և թէ չըջապատող աւարկաների հետ, որտեղ որոշ արտայայտուում է երիտասարդի ֆիզիքական այդ պակասութիւնները և ինքը հեղինակն էլ հաճութեամբ, առանձին արուեստագիտական տերմինալօգիայով՝ նկարագրում, պատկերացնում է այդ ամենը: Օրինակ. Դիմաքսեանը երկրորդ անգամ այցելութեան է գնում Բախտամանների մօտ. „Թէյի սեղանի շուրջը, տիկին Բախտամանի հետ միասին նստած էին մի գեղահաս աղջիկ գլխաւորով համազգեստով և մի չափահաս օրիորդ.“ „Դիմաքսեանը, որ սովորաբար ամօթխած էր, չիմթուեց տիկնոջ ձեռքը սեղմելու Գլխաւորով աշակերտուհին, յայտնի

չէ ինչու, (իբր թէ յայտնի չէ.) ծիծաղեց և վազեց միւս սենեակը: «Մի ուրիշ անգամ Դիմաքսեանը նստած էր Բախտամեաններ թանը, բազկաթոռի վրայ: «Նրա դէմ ու դէմ պատին քաշ արած էր մի մեծ հայելի: Մինչև այժմ նա այդ չէր նկատել: Յանկարծ նրա հայեացքն ընկաւ իւր փորքի կերպարանքի վրայ, և նա մի անորոշ ցնցողական շարժում գործեց: Ա՛խ, մըքան նա պզտիկ և աննշան էր այդ բոպէին իւր աչքում: Փափուկ բազկաթոռը ազահուծեամբ ամբողջովին կլանել էր նրան, և միայն երևում էր նրա խոշոր գլուխը:» (Եր. 46) Մի այլ օրինակ: Դիմաքսեանը պատրաստուել է արդէն բարձրանալ ամբիոն, դասախօսութիւն կարգալու համար: Պ. հեղինակը նախ քան թոյլ տալ իր հերոսին դասախօսութիւն կարգալ, մէկ արժան է համարում նրան ծաղրել: Նա աւտում է. «Այդ միջոցին դասախօսը մօտեցաւ հայելուն փոյկապը ուղղելու: Նա հագած էր ֆրակ, որ նրա փոքրիկ ու ոսկրոտ մարմնի անկանոն մասերը աւելի որոշ էր կացուցանում: Հայելու մէջ նա տեսաւ իր ետևում կանգնած Բարաթեանին: Մօտալուտ համեմատութիւնը դարձեալ զրգոեց նրա բնական նախանձը» (Եր. 57) . . . Դիմաքսեանը հիւանդացել է: Այդ հիւանդութեան ժամանակ, գիշերը մնակ մնալով իր սենեակում, նա վեր է առնում հայելին և սկսում է նայել իր վրայ: «Ահա նա, այն կերպարանքը, որին ամենքը ծաղրում են: Ահա այն խորթ թաղումը անքերը, երեսի թուխ և կոշտ կաշին, նօսք միրուքը, տգեղ բերանը, լայն սեացած առամները: Իսկ հասակը: Նա հայելին պահեց գլխի վրայ, կիսահորեզոնական ձևով և նայեց իրան ոտից մինչև գլուխ: Ա՛խ, որքան նա փոքրիկ էր, որքան չնչին: Ինչո՞ւ նա այդպէս է ծնուել, ինչո՞ւ նրա անագին գլուխը տեղաւորուած է այդ մի քանի թգաչափ մարմնի վրայ: Ինչո՞ւ նա և այնպէս: Անէ՞ծք բնութեանը, անէ՞ծք նրա օրէնքներին,

անէ՞ծք ամբողջ տիեզերքին, անէ՞ծք նրա աներևոյթ զօրութեանը:» (Եր. 136) «Նա հայելին բարձրացրեց գլխից վեր և բոլոր ոյժով զարկեց սենեակի յատակին: Ապակին շրջանից բաժանուեց, փշրուեց:» Հայելիներին և Դիմաքսեանի պատմութիւնը անագին տեղ է բռնում զբքի մէջ: Որպէսզի ընթերցողը ինձ չը մեղադրէ չափազանցութեան, միակողմանիութեան համար, ես ստիպուած եմ ամբողջովին արտագրել զբքից այդ պատմութիւններից մի քանիսը: Թող ընթերցողը նեղութիւն քաշէ կարդալ այդ ամենը. շատ կարևոր է այդ: Հիւանդութեան ժամանակ, իբր թէ Դիմաքսեանը զառանցում է. «Նա միայնակ է,—դարձեալ նոյն հիւանդանոցում: Նրա հայեացքը ընկնում է դիմացի հայելու մէջ: Այնտեղ նա տեսնում է իր ամբողջ կերպարանքը նկարուած ոտից մինչև գլուխ: Տէ՛ր Աստուած, ինչ բանի է նմանում նա: Այտերի ոսկորները դուրս ընկած, անհեղին բերանը լայն բացուած, չրթուքները լնդերքին կպած: Աչքերի փոխարէն մթին խորշեր, ականջները սեւացած, պարանոցը ոսկորացած: Իսկ մարմինը: Ի՛նչ պղտիկ զաղրելի կերպարանք: Այ՛ս, իրաւունք ունէ Գայիանէն նրան ատելու, նա մարդկային կերպարանք չունէ, նա հրեշ է, հիւաղ է» (Եր. 134):

Ընթերցող, ես ուղղակի անպատուած, վիրաւորած կը լինէի ձեզ, եթէ մէկէլ սկսէի բացատրութիւններ տալ այս իմ առաջ բերած փաստերի առթիւ. նրանք այնքան խոշոր են, այնքան աչքի ընկնող և կոպիտ են, որ ամեն բան բացատրում են իրանցով: Աւելի լաւ է, նեղութիւն քաշեցէ՛ք՝ էլի կարդալ նմանօրինակ մի երկու փաստ: Դիմաքսեանը գնացել է թատրոն: Ներկայացումը վերջանալուց յետոյ, նա խուռն բազմութեան մէջ տեսնում է իր նախկին ընկեր Բարաթեանցին, որը, շնորհիւ իր գեղեցկութեան, կարողացել է գրաւել Դիմաքսեանի սիրած օրդի՝ Գայիանէի սիրտը: Այժմ նրանք երկուսով դուրս են

գալիս թատրոնից, իսկ թշուառ Դիմաքսեանը մնում է նայելով միայն: „Երբեք նա այնքան փոքրիկ, ճնշուած, սեղմուած չէր իւր աչքում, որքան այժմ: Նա կարծում էր, որ ամենքը խղճում են իրան, ծաղրում են և ծիծաղում: Մարդկանց խառն-խուռն շարքերի մէջ նա երևում էր ինչպէս ծուռ բուսած մի ծառ անտառում: Նրա փոքրիկ մարմինը հրվում և մղվում էր ամեն կողմից, ինչպէս մի տաշեղ ալիքների մէջ: Եւ այդ աւելի սաստկացնում էր նրա սրտի կրակը: Ճնշեցէք, ճնշեցէք այդ տձև մարմինը: Նա ծծում է իւր ներսը դինամիտային մի թունաւոր և պայթուցիկ ոյժ: Կը գայ ժամանակ, որ այդ սղմուած կարծրացած ոյժը այլ ևս չի դիմանալ արտաքին ճնշումներին“ (եր. 81). Վերջապէս առաջարկում եմ ընթերցողի ուշադրութեանը մի զարմանալի տեսարան, որ կատարեալ ապացոյց է պ. Շիրվանզադէի գեղարուեստական-ծաղրանկարչական խոշոր տաղանդին: Տեսարանը ներկայացնում է Արսէն Դիմաքսեանը իր ծառայի հետ: „Դիմաքսեանը նստեց և դարձեալ նայեց ծառային: Մի քանի վայրկեան անցած նա կամացուկ վեր կացաւ տեղից և սկսեց անցուղարձ անել, աշխատելով որքան հնար է, խոշոր քայլեր անել: Կարծես նա մի խորին գրամատիքական դեր էր փորձում, որ պէտք է կատարէր:

Ստէպ, ստէպ նա աչքի տակով դիտում էր ծառային: Իսկ ծառան կանգնած էր, կոշտ և սևացած ձեռները փորել վրայ դրած:

Դիմաքսեանը անցնում էր նորա մօտով: Եւ նկատելի էր, որ ամեն անգամ անցնելիս՝ աւելի և աւելի մօտենում էր ծառային, ինչպէս մի խորամանկ կատու իր որսին:

Դիչերուայ լուծթեան մէջ, կանթիղի աղօտ լոյսով, այդ երկու տարօրինակ կերպարանքների հարկանոթիւնը մի խորհրդաւոր տեսարան էր ներկայացնում: Մէկը անշարժ կանգնած էր սենեակի մէջ տեղում, միւսը պտտում

էր նրա շուրջը: Սրբեմն Դիմաքսեանը այնքան մօտենում էր Սիրականին, որ քիչ էր մնում նրանց ուսերը միմեանց զարկուէին:

Այժմ ծառան մարմնացած ապշութիւն էր ներկայացնում: Նրա հայեացքը հետևում էր Դիմաքսեանին: Կարծես, մի մագնիսական ոյժ բեկեռել էր նորա ոտները յատակին: Նա ոչ խօսում էր, ոչ շարժվում և ոչ էլ, կարծես, ուզում էր շունչ քաշել: Միայն նրա թաւամաղ երեսը պտտում էր աջ ու ձախ, ինչպէս ծխնելուզի թիթեղեայ հողմավար:

Յանկարծ Դիմաքսեանը մի վայրկեանապի կանդ առաւ ծառայի կողքին: Նա ուսը մօտեցրեց սիրականի ուսին, նայեց նորա աչքերին, ճակատին, կրծքին: Յետոյ մի ճարպիկ շարժումով հեռացաւ նրանից մի քանի քայլ և թոյլ ձայնով արտասանեց, — ինչ կարճես, Սիրական:

Եւ բարձրաձայն ծիծաղեց: Դա մի անսովոր ծիծաղ էր, մի ծիծաղ, որի մէջ չէր զգացվում ոչ ծաղր, ոչ գանուութիւն և ոչ զուարճութիւն, այլ աւելի բարկութիւն:“ (եր. 35.)

Այս տեսարանը երեի շատ մեծ զուարճութիւն է պատճառել որոշ տեսակի մարդոց: Զուարճասէր ընթերցողը անշուշտ խորը գոհունակութեան ժպիտով կը մտաբերէ վէպի այդ անմոռանալի կտորը . . .

Վ

Ահա այս տեսակ արտաքին, ֆիզիքական թերութիւններով օժտուած և ներքին բուռն ցանկութիւններով, կրքերով պաշարուած՝ Արսէն Դիմաքսեանը մտնում է կեանքի մէջ, մտնում է հասարակական գործունէութեան մէջ՝ և այն էլ միակ նպատակով՝ դարձնել կեանքի սովորական ընթացքը իր ուզածի պէս, տալ չըջապատող հան-

գամանքներին իր ուղեցած գոյնը: Նա իր առաջին քայլա-
փոխում հանդիպում է խոչնդոտներին: Սև, որ ամենանշա-
նաւորն է, այդ խոչնդոտները չունին հասարակական բնա-
ւորութիւն, չունին մինչև անգամ հոգեբանական բնաւո-
րութիւն, այլ բոլորովին պատահական մի հիւանդոտ,
պատալօգիական երևոյթ են ներկայացնում: Դիմաքսեանը,
լինելով հասարակական գործիչ, լինելով բարձր գաղափար-
ների, ձգտումների տէր մարդ, ստիպուած է կռուել ոչ թէ
արտաքին չրջապատող պայմանների դէմ, այլ իր սեփական
թերութեանց, արատների դէմ, ստիպուած է կռուել ինքն
իրա հետ . . . Իսկապէս, Դիմաքսեանի բնաւորութեան
մէջ՝ խիստ կերպով պէտք է որոշել երկու զանազան, մի-
մեանց հակասող տարրեր: Մէկ այն, որ յատուկ է իսկա-
կան Դիմաքսեանին, որպէս հասարակական լայն ինստի-
կտների տէր մարդու, և մէկ էլ պ. Շիրվանզադէի մոկո-
նած ֆիզիքական և հոգեկան այլանդակութիւնները, որոնց
մասին ես արդէն խօսեցի մասամբ նախընթաց գլխում:
Թէ ինչու անպատճառ հեղինակը կամեցել է այլան-
դակել իր հերոսին, ինչու նա կամեցել է այդքան անվայել
կերպով ծաղրել Դիմաքսեանի նման տիպը՝ (նա ենթադրում
եմ, որ հեղինակի կարծիքով՝ Դիմաքսեանը մի հոգեբանա-
կան ընդհանրացումն է, մի տիպ է և ոչ մի պատահական
անհատ):—Այդ իրա, հեղինակի գիտենալու բանն է: Բայց
որ նա իրաւ կամեցել է այլանդակել և նոյնիսկ այլանդա-
կել է Դիմաքսեանի թէ արտաքին կերպարանքը և թէ ներ-
քին, հոգեկան ձիւրքերը՝—այդ մասամբ ապացուցուեց և
մասամբ էլ կ'ապացուցուի յետագայ գրութեանս մէջ:
Ապացուցուեց այն, որ պ. Շիրվանզադէն՝ վերագրելով Դի-
մաքսեանին ամեն տեսակ ֆիզիքական արատներ*) որոնք

*) Զարմանալի է, որ պ. Հեղինակը մոռացել է վե-
րագրել իր հերոսին դարձեալ մի քանի արատներ. —կաղութիւնը

բոլորովին անհրաժեշտ չեն մի հասարակ մահկանացուի
համար անգամ—ուր մնաց հասարակական գործիչի—
որոնք թէև պատահում են մարդոց մէջ, բայց չափազ-
ուաղիւտ, բացառիկ դէպքերով:—հեղինակը ակնյայտ
կերպով՝ այլանդակել է իր վէպի հերոսին, նրան ընդ-
նուր ծաղրի, հեզութեան, արհամարանքի առարկա է
դարձրել: Նոյնիսկ ինքը, հեղինակն էլ է ծաղրում նրան:—
Այս ապացուցուեց: Իսկ որպէս զի ապացուցանենք, թէ
արտաքին, ֆիզիքական այլանդակութեանց հետ զուգընթա-
ցաբար՝ հեղինակը այլանդակել է Դիմաքսեանին և հոգե-
պէս—քննենք վէպի այն տեղերը, ուր արտայայտվում են
հերոսի բնաւորութեան ստոր, գծուծ, մանրակրկիտ յատ-
կութիւնները: Սա թողնում եմ իսկական Դիմաքսեանին,—
իդէալիստ, ազնիւ, վեհանձն, յանդուգն, ազատախօս հա-
սարակական գործիչին:—նա, իր բնական, „նօրմալ“ յատ-
կութիւններով՝ արժան է մեր բոլորի (բացի պ. Շիրվան-
զադէի նմանների, ի հարկէ.) խորը համակրութեանը, մեր
ամենաջերմ և անկեղծ սիրուն: Սա թողնում եմ այդ
մարդու, այդ անգին տիպի իսկական, բնորոշ գծերը:
Վերցնում եմ Դիմաքսեանին այն բոլոր արատներով,
ստոր կլքերով հանդերձ, ինչ որ արդիւնք են հեղինակի
կարիկատուրիստական տաղանդի:

Լինելով ինքը տգեղ՝ Դիմաքսեանը ինքնաբերաբար
(զուցէ և հեղինակի ցանկութեամբ) մի տեսակ ատելու-
թիւն է տաժում դէպի գեղեցկութիւնը՝ թէ տղամարդկանց
և թէ, մանաւանդ, կանանց մէջ. և ընդհակառակ՝ առանձին
համակրութիւն և սէր է տաժում դէպի տգեղ, այլանդակ
երեսով մարդիկ: Դիմաքսեանի ծառան, Սիրականը, մի

կուրուքիւն և այլն.—զբաղու խօ աւելի կը սաստկանաւ կարե-
կատուան:

սաստիկ այլանդակ դէմք ունի. նա հենց առաջին անգամից զբաւում է պարոնի ուշքը:—Գիտես, դու ինձ դուր ես գալիս, կարգալ գիտես: Սիրականը առաջին անգամից դուր է գալիս պարոնին,—ինչո՞վ: Կասկած չը կայ, որ միակ իր տգեղ, ծիծաղելի կերպարանքով . . . Բարաթեանը կիսահանաքի, կիսահեգնական եղանակով խօսում է կանանց գեղեցկութեան մասին: Դիմաքսեանը տաքանում է այդ առթիւ: Մենք պէտք է խոնարհուենք խելքի գորութեան առաջ և ոչ թէ գեղեցիկ աչքերի և սիրուն այտերի հրապոյրից շնանք: Եւ յետոյ աւելացնում է. „Գեղեցկութիւնը երբեմն մարդկանց անբարոյականացնում է“ . . . Այս ամենը միայն ապացուցանում են, որ Դիմաքսեանը իսկապէս շատ մեծ նշանակութիւն է տալիս իր տգեղութեանը և այդ հանգամանքը անագին հոգսի, մտատանջութեան առարկայ է դառել նրա համար: Եւ նրա նկատողութիւնը, թէ—„Ֆիզիօնոմիստների դարը անցաւ,“—որ անում է մի անգամ իր ընկեր բփշկին՝ իսկապէս անկեղծ նկատողութիւն չէ. ինքը, որ ամեն անգամ հայելիների մէջ իրան տեսնելիս վրդովվում է, որ ուրիշի գեղեցկութեանը միշտ նախանձով է նայում,—նա երբէք չի կարող անտարբեր լինել դէպի մարդու արտաքինը: Մի անգամ Դիմաքսեանը սաստիկ բարկացած էր, ինչ որ դրսի տպաւորութեանց տակ. „Ներս մոռա սիրականը (ծառան), որ նրա կօշիկները տանի սրբելու: Դիմաքսեանը մի գննող հայեացք ձգեց նրա վրայ: Նրա կատաղութիւնը մեղմացաւ, և նա աւելի խորը նայեց ծառայի ծուռ ու մուռ հասակին: Վարժես, հաճելի էր նրա համար՝ դիտել այդ տգեղ մարդուն, որը լուռ կանգնած էր նրա առաջ իւր աղաւաղուած բերանը կիսով չափ բաց, չի աչքերով և տափակ քթով,“ (եր. 34) Սրանով անշուշտ հեղինակը ուզում է ասել թէ՛ իր հերոսը, լինելով բնութիւնից պատժուած՝ բաւականութիւն է զգում, երբ տեսնում է իր նման

մարդոց, ուրախանում է նրանց այլանդակութեան, տգեղութեան վրայ: Մարդկային հոգու ամենագոյնի, ամենատոր յատկութիւններից մէկն է՝ չարախնդութիւնը, ուրիշի թշուառութեան վրայ ուրախանալը: Եւ պ. Շիրվանզադէն, առատօրէն վարձատրել է այդ կողմից Դիմաքսեանին: Ի հարկէ եթէ նա չարախնդաց է, եթէ նա ուրիշի թշուառութեան, ամբողջութեան, այլանդակութեանը, ուրախացող է,—անշուշտ նա չը պիտի կարողանայ համբերել և ուրիշի առաւելութիւնը, ուրիշի աջողութիւնը, երջանկութիւնը,—նա պիտի և նախանձոտ լինի: Եւ Դիմաքսեանը, հեղինակի բարեհաճ կամքով՝ նախանձի մեծ պաշար կրում է իր մէջ:

Բախտամանների տանը խօսակցութիւն է լինում ինչ որ մի բարեգործական ընկերութեան մասին, որ կանաչք են ուզում հիմնել: Վիճում են այն մասին թէ՛ ո՞վ է եղել այդ ընկերութեան հիմնողը, առաջին անգամ միտք յայտնողը.—գուրս է գալիս, որ Բարաթեանն է եղել այդ, —Դիմաքսեանի ընկերը: Հեղինակը դրանից յետոյ աւելացնում է. „Այս նորութիւնը Դիմաքսեանի սրտում զարթեցրեց մի տեսակ անախորժ գգացում: Ի՞նչպէս, նա, որ այնքան պաշտպանել է և պաշտպանում է կանանց խնդիրը, յանկարծ հեռու է մի գործից, որ կանանց ինքնուրոյնութեան առաջին քայլն է որոշում: Ահա ինչ ասել է հաւարակութիւնից հեռու մնալ: Նրա (Դիմաքսեանի) յուզմունքը աւելի սաստկացաւ, երբ տիկինն ասաց թէ՛ ապագայ ընկերութեան կանոնադրութիւնը կազմող մասնաժողովի անդամ է ընտրուած և՛ Բարաթեանը: „Դիմաքսեանը այլ ևս չի կարողանում զսպել իրան, նա նկատում է թէ՛ չէ հաւանում, որ կանայք իրանց հէնց առաջին հասարակական գործի մէջ տղամարդկանց էլ խառնում են: Աւելի լաւ է բոլորովին անկախ գործել: Պէտք է հէնց սկզբից սովորել ինքնուրոյն գործունէութեան:“ Եւ այլ սրա նման

ուրիշ ծակ փրկիսփայտութիւններ, որոնք միայն ստոր, չնչին, երեխայական նախանձից են առաջ գալիս: Եթէ Դիմաքսեանը այդքան նախանձոտ է, ուրեմն ինքն էլ պիտի լինի չափազանց փառասէր կամ փառամոլ: Եւ ճշմարիտ, նա այնքան սնափառ է, որ շատ անգամ նոյնիսկ ծիծաղելի է դառնում ընթերցողի աչքում: Դո՛նէ այդպէս ուզում է հաւատացնել մեզ հեղինակը:

Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձուն մի կոմպլիմենտ է անում Դիմաքսեանին: Այդ առթիւ տեսէք թէ հեղինակը ինչ է ասում. «Բայց աւելի հաճելի էր նրա ինքնասիրութեան համար հոգաբարձուի ասածը. — ձեր անունը ձեզանից առաջ է հասել: Այս դարձուածը նրան մի առանձին աշխոյժ տուեց, և նա ողևորուեց.» (եր. 11)

Ներսիսեան դպրոցում ուսուցիչ կրած ժամանակը՝ Դիմաքսեանը մի երեկոյ՝ ուսուցչական ժողովում կարդում է մի զեկուցում՝ աշակերտների ազատութիւնը յարգելու, չը ճնշելու մասին: Այդ առթիւ ժողովում շատ վիճաբանութիւն է լինում: Բարձր դասարանների աշակերտները, երբ լսում են՝ անկասկած սաստիկ համակրում են Դիմաքսեանի կարծիքներին և մի օր դարպասի մօտ հաւաքուած՝ նրան ծափահարում են այդ իւր մտքերի համար: Լսեցէք թէ հեղինակը ինչ է ասում իր հերոսի մասին. «Նա ողևորուեց, մոռացաւ իւր կրած անախորժութիւնը, սրտում զգաց մի տեսակ ուրախութիւն:» Այդ դեռ ոչինչ, դարձեալ լսեցէք. «Մի վայրկեան նրան թուաց, թէ ինքը հալածուածների, թոյլերի պաշտպան է: Եւ նորա սրտում զարկեց հերոսական փառասիրութեան երակը.» (եր. 20): Դօն-Քիչոտ, կատարեալ Դօն-Քիչոտ է ձեր Դիմաքսեանը, պ. Շիրվանզադէ, այդ էք ուզում ապացուցանել: Եւ նրա Սանխօն էլ գիտէք ո՞վ է, — Մսերեանն է, որին դուք միամիտների աչքը խաբելու համար իդէալիստ էք անուանում:

Թէ ո՞ր աստիճան ճիշտ են իմ ասածները թող ինքը ընթերցողը դատէ հետեւեալից:

Մի օր Դիմաքսեանը և Մսերեանը գնում են կաթնատուն. (Թիֆլիզում կաթնատներ շատ կան): Թէ լամելու ժամանակ՝ սենեակի միւս անկիւնից լսում է տաք վիճաբանութիւն, և վիճաբանողներից մէկը՝ յանդիմանելով իր խօսակցին, պարզ արտասանում է հետեւալ խօսքերը. «Ի դուր չէ ասում Դիմաքսեանը, թէ յետադէմները գիտեն միայն պատի ետևից կռուել:»

— Ի՞նչ Դիմաքսեան:

— Նա, որ հնապաշտների անմիտ կռուքերը ջարդ ու փշուր է անում: «Տարիքաւոր պարոնը ուսերը թօթվեց և դուրս եկաւ: Միւսները նոյն վայրկեանին նկատեցին Դիմաքսեանին և, միաժամանակ չիփթուելով կամացուկ դուրս գնացին:» Այս դէպքից յետոյ շարունակում է հեղինակը, հետեւալ կերպով. «Դիմաքսեանի սիրտը լցուեց անսահման ինքնագոհութեամբ: Այդպէս ուրեմն, արդէն նրա մասին խօսում են, նրա խօսքերը ապացոյց են բերում, նրա առաջ խոնարհում են: Ահա խելքի ոյժը: Եւ ո՞վ կարող է այսուհետեւ խօսել, թէ նա կոչված չէ հասարակական մտքի առաջնորդ գառնալու: Պարձեալ նա բարձրացաւ իւր աչքում, մոռացաւ մի քանի բոլի առաջ կրած անախորժ զգացումները: Նա զգաց իւր մէջ մի այնպիսի բարոյական ոյժ և ողևորութիւն, որ մինչև այդ ժամանակ չէր զգացել: — Լսեցիր, — ընդհատեց նրա մտքերը Մսերեանը, — կը նշանակէ խօսքդ արդէն սկսել է աղդել, շատ ուրախալի է այդ:

Դիմաքսեանը պատրաստ էր գրկել և համբուրել ընկերոջը, այդ բարեսիրտ, աննախանձ և սիրելի Մսերեանին:

Նա շտապեց դուրս գալ կաթնատներից: Այժմ նա զգում էր աշխատելու անզսպելի սկահանջ: Ո՛չ, չը պիտի

մտածել ուրիշ ոչ մի բանի մասին, պէտք է գործել, օգուտ բերել և անուն վաստակել: Խելքի ոյժով ոտնատակ անել մարդկանց ծաղրը, արհամարանքը: Թող անուշադիր թողնեն նրան գեղեցկադէմ կանայք, կը դայ ժամանակ՝ ամենքը կը խոնարհվեն և երկրպագութիւն կը տան նրա հանճարին: Երբէք նա չի ընկնիլ աշխարհի հաճոյքների յետեից: Երբէք իւր թանկագին օրերը չի վատնիլ անմիտ կենցաղավարութեամբ: Սիրելի մէկին՝ ինչո՞ւ, քանի որ կարելի է սիրել ամբողջ մարդկութիւնը: Սիրելի արդեօք: Ո՛չ, ատել և ատելով հանդերձ՝ գործել ամենքի համար: (Եր. 53-54.)

Այստեղ արգէն ամեն բան պարզվում է: Պ. Շիրվան-զադէի հոգեբանական խորագիտութիւնը հասնում է իր ապօգէին, որից դէնը անպատճառ սկսուելու է անկում, կրկնութիւն: Եւ ես իմ առաջ բերած փաստերը բաւական եմ համարում, որ ընթերցողը կարողանայ պարզ երևակայել թէ՛ ինչպէս է նայում հեղինակը Ռիմաքսեանի վրայ: «Օգուտ բերել և անուն վաստակել» — «ահա, հեղինակի կարծիքով Ռիմաքսեանի կեանքի նպատակը: «Խելքի ոյժով ոտնատակ անել մարդկանց ծաղրը, արհամարանքը» — «ահա այն մօտիւրը, որ հեղինակի կարծիքով՝ դրդում է Ռիմաքսեանին դէպի դործունէութիւն: Եւ այդ երկու դրու-թիւնները ապացուցանելու համար, հեղինակը ահագին աշխատանք է յանձնառու եղել. նախ խոտորել, աղաւաղել է Ռիմաքսեանի ամբողջ մարմինը—գլխից մինչև ոտները. յետոյ, զուգընթացաբար դրան, աղաւաղել, փչացրել է նրա հոգեկան ձիւքերը, վերադրելով նրան՝ չարախնդու-թիւն, նախանձ, սնափառութիւն, և էլ չըգիտեմ թէ՛ ինչ մահացու և ներկի մեղքեր:»

VI

Ի՞նչ է պատճառը, որ պ. Շիրվանզադէն այդքան զայրացած է Ռիմաքսեանի վրայ. ինչ է պատճառը որ հեղինակը, խոստովանելով իր հերոսի աչքի ընկնող մոռուր կարողութիւնը, նրա օգտաւէտ հասարակական գործունէ-ութիւնը, նրա վերին աստիճան աղնիւ, անկեղծ և անխաբ-դախ բնավորութիւնը՝ դարձեալ չի կարողանում գրաւուել նրանով, զարձեալ այդչափ բծախնդրօրէն աշխատում է մթնացնել, արատաւորել, սեպցնել նրա իսկապէս մաքուր և լուսաւոր պատկերը: Դրա պատճառը այն է, ընթերցող, որ Ռիմաքսեանը և պ. Շիրվանզադէն տարբեր մարդիկ են Ռիմաքսեանի բնավորութեան մէջ կայ մի տարր, մի կեն-դրոնական յատկութիւն, որ կազմում է նրա հոգու էութիւնը, նրա բոլոր հոգեկան—բարոյական ոյժերի խաբիս-իւր.—այդ նրա ինքնասիրութիւնն է, նրա „ես“ն է, որին պ. Շիրվանզադէն անուանում է „օձ“. Նոյն իսկ այդ օձ խօսքը, ինքն ըստ ինքեան ցոյց է տալիս թէ՛ որ աստիճան զայրացած է մեր վիպասանը: Մի փոքր հեւանանք հար-ցից:

Հասարակական կեանքի մէջ ապրող և հասարակա-կան խնդիրներով լուրջ զբաղուող մէկին չի կարող չը հետաքրքրել մարդու անհատականութեան խնդիրը: «Ան-հատ», «անհատականութիւն», «անհատի ազատութիւն» — այն խօսքերը, թէև չուտ-չուտ լսվում են մարդկանց բե-րանից՝ բայց իսկապէս այժմ կորցրել են իրանց ներքին, զաղափարական իմաստը: Բուրժուազական կեանքի ոգին — փողը, կապիտալը իր ամենակարող ոյժով՝ ստրկացրել է մարդուն մինչև այն աստիճան, որ նա իր բարոյական հասկացողութիւններն անգամ պայմանաւորում է հարստու-թեան, փողի տեսակէտով: Փող աշխատելը, փող դատելը՝ դառն է մեր ժամանակի մարդոց գլխաւոր և միակ նպա-

տակը,—մի նպատակ, որի առաջ չքանում են կեանքի բոլոր միւս խնդիրները, որովհետեւ առանց փողի՝ չկայ ապրուստ, չկայ և կեանք։ Փողը, լինելով ապրուստի, կեանքի միակ և եթ միջոցը՝ ստացել է մեր ժամանակում սարսափելի, ճակատագրական մի ոյժ,—ոյժ, որի առաջ ոչինչ են բոլոր թէ բնական և թէ սոցիալական ոյժերը։ Փողը ստիպում է մարդուն ամեն բան անել. նա է, որ հրամայում է բանւորին առաւօտից մինչև երեկոյ՝ անասունի պէս լարել իր մկանունները, նա է, որ փակուած պահում է արհեստաւորին իր արհեստանոցի մէջ, վաճառականին՝ իր կրպակի մէջ, աստիճանաւորին՝ իր կանցելարիայի մէջ։ Ոչ ոք չի կարող հակառակուել փողի կամքին, փողի հրամանին . . . եթէ նա ուզում է ապրել, եթէ նա ուզում է կեանք վարել, Իսկ ո՞վ չի ուզում ապրել։ Այսպէսով՝ ընկած ապրուստի, ուրեմն և փողի ետեւից, մեր ժամանակի մարդը մոռանում է ինքն իրան և ամեն բանում աշխատում է յարմարուել փողի պահանջին, փողի «հաճոյքին»։ Մարդու հոգեկան ձիրքերը, բարոյական պահանջները այստեղ երկրորդական տեղ են ընդունում, և շատ-շատ անգամ մարդը ստիպուած է խլացնել իր մէջ բնական ձիրքերի, հակումների պահանջը և անել իր սրտին ու հոգուն չհամապատասխանող գործ, բայց փողի տեսակէտից՝ շահաւէտ գործ։ Մարդը, որպէս բարոյական անհատ, որպէս մի խելացի, ինքնուրոյն, ազատ—իր մտքերի, իր զգացմունքների, իր գործերի մէջ—էակ՝ չկայ այս հանգամանքներում։ Մարդ՝ լայն մտքով, մարդ բարոյական, իմացական մտքով՝ միանգամայն անհասկանալի է՝ կապիտալիստական բէժիմով խմբուած մեր ժամանակում։ Այո, մարդիկ չկան . . . Վան մշակներ, արհեստաւորներ, վաճառականներ, աստիճանաւորներ, զինուորականներ, գիտնականներ, հոգեւորականներ, բժիշկներ, ուսուցիչներ, փաստաբաններ, նկարիչներ, երաժիշտներ և այլն և այլն։

Մէկ խօսքով՝ կան պարապմունքներ և այդ պարապմունքները կատարող պաշտօնեայնէր։ Եւ ամեն մարդ, ամեն մի «ընտանեկան անհատ» աշխատում է մտնել այդ պարապմունքներից, այդ պաշտօններից մէկի մէջ, աշխատում է այդ պարապմունքի, կամ պաշտօնի մէջ ամբացնել իր տեղը, որպէսզի ապահովի իր կեանքը, որպէսզի մշտական կանոնաւոր, և անընդհատ ռոճիկ ստանայ—«փող դատի»։ Ամեն բան վերջ ի վերջոյ գալիս կանգնում է ռոճիկի—փողի վրայ . . . Եւ մեր ժամանակում շատ սովորական մի բան է, որ մարդ իր ամբողջ կեանքը (!) նուիրում է մի պաշտօնի, մի ծառայութեան, մի զբաղմունքի, ամբողջ կեանքում անընդհատ, ամեն օր կատարում է միևնոյն գործը, միևնոյն ծառայութիւնը,—եթէ խօսենք աւելի ուսումնական ոճով—ամբողջ կեանքում նա գործում է իր միևնոյն, որոշ ուղեղային կենդրոններով,—միևնոյն, որոշ ֆիզիքական կամ հոգեկան ոյժերով։ Մարդը, որպէս մի հոգեբանական ամբողջութիւն, որպէս մի ամբողջ բարոյական անհատ—իր բոլոր ձիրքերով ու ընդունակութիւններով՝ հարկաւոր չէ կապիտալի թագաւորութեան մէջ. հարկաւոր է նրա այս, կամ այն ձիրքը, այս կամ այն ընդունակութիւնը, ոյժը։ Ամենակարող կապիտալը՝ բաժանելով՝ մարդկանց մէջ զանազան աշխատանքներ, կաւում է նրանցից իւրաքանչիւրին մի աշխատանքի հետ և այդպէսով մարդու ամբողջութիւնից, նրա բազմակողմանի ընդունակութիւններից միայն մէկը աշխատեցնում, ծառայեցնում է իր կապիտալիստական շահերին, իսկ մնացած մասերը թողնում է անգործութեան մէջ, մատնում է յաւիտենական թմրութեան, քայքայման, «ատրոֆիայի»։ Եւ հասարակութեան մէջ մենք չենք տեսնում ամբողջ բարոյական անհատները, այլ տեսնում ենք հոգեկան—բարոյական անգամալոյծներ, որոնց մէջ մի տեսակ—թէ ֆիզիքական, թէ հոգեկան—ոյժը և այդ ոյժի արտայայտող գործարանը

դարգացած է այնչափ շատ, այնչափ անկանոն, որ իր դործունէութեամբ կրնում է մարդու միւս ընդունակութիւնները, միւս գործարանների կանոնաւոր ֆունկցիան: Այս դեռ մեղալի մի կողմն է, դարձնենք միւս երեսը:

Կապիտալիզմը, լինելով մեր ժամանակի ողին, տուել է մարդոց բոլոր գործերին և յարաբերութիւններին մի տեսակ նեղ—նիւթապաշտական, մերկանալի բնաւորութիւն: Որովհետեւ մարդոց գլխաւոր նպատակը փող դատելն է և այդ փողի համար նրանք զոհում են իրանց ամբողջ, նախնական սեփականութիւնն անգամ—իրանց ներքին հոգեկան բարոյական ազատութիւնը՝ ուստի մարդոց աչքում փող դատելու, հարստանալու ընդունակութիւնը ամենաբարձր ընդունակութիւնն է համարվում, և պարագմունքներից էլ՝ այն պարագմունքը ամենից շատ յարգ ու պատիւ ունի այժմեան հասարակութեան մէջ, որը մարդուն տալիս է համեմատաբար քիչ, թեթեւ աշխատանքի փոխարէն՝ ամենաշատ նիւթական վարձատրութիւն: Նոյնպէս և մարդկանցից՝ միայն նրանք արժանանում են հասարակութեան ընդհանուր յարգանքին, ընդհանուր համակրութեանը, որոնք ամենաքիչ աշխատանքով, ամենաշատ փող կարողանում են վաստակել: Այս դէպքում՝ ինչպէս աշխատանքի ներքին բովանդակութիւնը, նոյնպէս և աշխատաւորի բարոյական արժանաւորութիւնները աչքի առաջ չեն առնվում: (Հագուստագիտ բացառութիւններով) Թէ ընտանիքի և թէ հասարակութեան մէջ, բոլոր խնդիրներում՝ ամենամեծ յարգանքը, ամենամեծ պատիւը ստանում է նա, ով որ ամենաշատ կապիտալի տէր է,—հասկանալով իբրեւ կապիտալ և այն միջոցները, սրոնցով մեծ յաջողութեամբ կարելի է փող դատել: Փողի, կամ հարստութեան քանակութիւնը մի ընդհանուր չափ է, որով չափւում է մարդոց տալու յարգը, պատիւը, դիրքը՝ հասարակութեան

մէջ: Այսպէս էլ որոշվում է մարդոց փոխադարձ յարգի ու պատուի խնդիրը: Որքան որ աստիճաններ կան հասարակական կեանքում՝ հարստութեան, դիրքի տեսակէտից՝ նոյնքան աստիճանների էլ բաժանվում է մարդոց ստանալու յարգն ու պատիւը: Իսկ, իբրեւ ընդհանուր օրէնք, ամեն տեղ ընդունուած է, որ քիչ հարստութեան, ուրեմն և քիչ յարգի ու պատուի տէր մարդը՝ միշտ պիտի խոնարհուի աւելի շատ հարստութեան, բարձր դիրքի, բարձր պատուի տէր մարդու առաջ: Դուք կարող էք թէ խելքով, թէ գիտութիւնով, և թէ բարոյականութիւնով շատ բարձր լինել ձեզ չըջապատող մարդկանցից, բայց եթէ ձեր այդ հոգեկան ընդունակութիւնները նիւթական մեծ շահ չեն բերում ձեզ, եթէ դուք այդ ստացած շահի, կամ կապիտալի չնորհիւ, բարձր դիրք չէք վայելում հասարակութեան մէջ,—դուք անշուշտ պարտաւոր էք (հասարակութեան տեսակէտից) խոնարհուել, գլուխ իջացնել, ստորանալ իբրեւ մարդ՝ այն անձնաւորութեանց առաջ, որոնք հարստութիւնով և դիրքով ձեզանից բարձր են, չնայելով որ հոգեկան ոյժերի կողմից՝ անհամեմատ ստոր են ձեզանից: Ամենօրեայ, սովորական մի բան է տեսնել թէ՛ ինչպէս ազնիւ, խելացի, ինտելիգենտ երիտասարդը ստիպւած է ամենաչնչին ռոճիկով զանազան ստորացուցիչ պաշտօններ վարել՝ մեծ հարստութեան, մեծ դիրքի ու պատուի տէր մարդոց օտո՛ւ Դուք ձեր ներքին, հոգեկան աշխարհում կարողէք շատ բարձր մտքերով, իդէալներով սնուել, ձեր զարգացած, լուսաւոր միտքը թափանցում է թէ արտաքին բնութեան երեւոյթների և թէ մարդոց հասարակական կեանքի ամենադժուարին խնդիրների մէջ, ձեր գիտութիւնը, ձեր խելքը, ձեր ընդարձակ զարգացումը բաց են անում ձեր առաջ կեանքի բոլոր գաղտնիքները . . . Սակայն այդ բոլոր հոգեկան հարստութիւններով ու գանձերով հանդերձ, երբ դուրս էք գալիս փողոց՝ դուք

ստիպուած էք,—հասարակաց կեանքի սովորութիւնը պահանջում է ձեզանից—գլուխ վեր բերել, ողջունել, ստորանալ, այն մարդոց առաջ, որոնց համար ամենին դոյութիւն էլ չունին ձեր հոգեկան հարստութիւնները, որոնց մտաւոր և բարոյական աշխարհը մի կատարեալ անապատ է ներկայացնում՝ դադափարների, ձգտումների կողմից, բայց որոնք, միևնոյն ժամանակ՝ «արդիւնաւոր պաշտօնի» տէր են, մեծ ռոճիկ են ստանում, բարձր, պատուաւոր դիրք են վայելում հասարակութեան մէջ։ Այո, դուք ստիպուած էք խոնարհուել, գլուխ տալ այդ «պատուաւոր քաղաքացիներին», որովհետև նրանց ամենքը պատվում, յարգում, ընդունում են, որովհետև ամեն տեղ նրանց խօսքը—խօսք է, ասածը—ասած է։ Իսկ դուք, ձեր բոլոր դադափարներով, իդէալներով հանդերձ՝ մնում էք հասարակութեան կողմից աննկատելի, ոչ որ ուշադրութիւն չի դարձնում ձեզ վրայ, ոչ որ չի էլ ցանկանում մօտենալ, խօսել ձեզ հետ, եթէ չունէք հարստութիւն, չունէք բարձր պաշտօն, չունէք նշանաւոր դիրք հասարակութեան մէջ։ Այո է մեր կեանքի ոգին, մեր կեանքի բարոյականութիւնը։ Եւ այդ առաջացել է փողի, հարստութեան, կապիտալի անբարոյականացնող ազդեցութիւնից . . .

VII

Ի հարկէ լինում են հասարակութեան մէջ մարդիկ, առանձին բացառութիւններ, որոնք ամեն կերպ աշխատում են չինթարկուել բուրժուազական կեանքի օրէնքներին, որոնք գիտեն յարգել թէ իրանց և թէ ուրիշների մարդկային արժանաւորութիւնները, բոլորովին ազատ, անկախ հարստութեան, պաշտօնի, դիրքի նշանակութիւնից։ Այդ այն մարդիկն են, որոնց համար թանգ է իրանց սեփական

մարդկային արժանաւորութիւնը, իրանց ներքին, հոգեկան աշխարհի ամբողջութիւնը։ Այդ մարդիկ երբէք չեն համաձայնի կատարել մի գործ, որ հակառակ է իրանց բնաւորութեանը, երբէք չեն զիջանիլ կապիտալի ստրկացնող, փչացնող պահանջների առաջ։ Նրանց բոլոր կատարած գործերը համապատասխանում են իրանց հոգեկան պահանջներին, իրանց դադափարներին, ձգտումներին, համոզմունքներին թելադրութեանը։ Բացի դրանից, որ այդ մարդիկ աշխատում են իրանց սեփական մարդկային անկախութիւնը պաշտպանել, իրանց սեփական ընդունակութիւններին, ձիրքերին ընթացք տալ՝ ազատ զարգանալու—այլ և իրանց բոլոր ոյժերով մաքառում են կեանքի այն պայմանների դէմ, որոնք ստորացնում, այլանդակու են մարդու անհատական—հոգեկան ամբողջութիւնը, որոնք խոնարհեցնում են մարդուն՝ փողի, կապիտալի առաջ, ստիպում են նրան մոռանալ իր մարդկային նշանակութիւնը, իր մարդկային պատիւը։ Կարճ խօսքով՝ նրանք պաշտպանում են մարդկային անհատականութեան խնդիրը։ Պաշտպանելով անհատի անկախութեան, ազատ զարգանալու իրաւունքները այդ մարդիկ յանդգնում են կռիւ յայտնել ամբողջ բուրժուազական կեանքի դէմ և յանդգնու են իրանց դէմ զրգուել ամբողջ ժամանակակից «դրամատէր» հասարակութիւնը։ Այս մի այնպիսի յանդգնութիւն է, որ պահանջում է մարդուց մեծ հոգեկան ոյժ, կորովի անսկիզբութիւն։ Այդպիսի քայլ անելու համար, մարդ ինքը ամենից առաջ պիտի լինի սարսափելի անհատական ոյժի տէր մարդ,—նա պիտի կարողութիւն ունենայ քաջութեամբ տանելու ամեն տեսակ զրկանք, նեղութիւն, հալածանք, նա պիտի անցողցողդ մնայ իր նպատակներին, իր համոզմունքներին մէջ՝ կեանքի ամենադառն և անտանելի հանգամանքներում։ Անհատական ոյժը, ազատութեան, ինքնուրոյնութեան, անկախութեան ոգին՝ պիտի կազմէ

այդպիսի մարդու բնաւորութեան հիմունքը, նրա «եւ»-ը Ի հարկէ այստեսակ զարգացած, կազմակերպուած անհատը, իր անհատական անընկճելի կամքով, իր լսիստ համոզմունքներով, իր անպարտելի, ազատ ոգով՝ շատ անսովոր մի երևոյթ է բուրժուազական հասարակութեան մէջ։ Բուրժուազական կեանքը չէ սիրում զարգացած անհատականութեան տէր մարդոց. մարդու անկախութեան, ինքնուրոյնութեան, պատուաճանաչութեան ոգին, մարդու վեհ հոգեկան ձգտումները, մտաւոր թռիչքը, բարոյական նուրբ պահանջմունքները—այս ամենը երթարկվում են հալածանքի, ոտնակոխ են լինում մեր այժմեան հասարակութեան մէջ։ Եւ այդպիսի հոգեկան պահանջների տէր մարդը, մեր ժամանակակից հասարակութեան կարծիքով հպարտ է, եսական է, ինքնահաւան է, յիմար է և այլն։ Հասարակութիւնը դատապարտում է նրան՝ որ չի ուզում հաշտուել կեանքի հետ, չի ուզում ապրել ընդունուած, սովորական կարգերով, դատապարտում է նրան հասարակութիւնը, որ նա իրան բարձր է համարում չըջապատող մարդկանցից, որ նա զգում և հասկանում է իր հոգեկան բարձրութիւնը, իր բարոյական առաւելութիւնը։ Ահա, զարգացած անհատի այդ դիտակցութիւնը, այդ ինքնահանգութիւնը՝ միանգամայն անտանելի է հասարակութեան համար, և հասարակութիւնը երբէք չի կարողանում հասկանալ, ըմբռնել նրան, երբէք չի կարողանում ներել նրան այդ . . .

Այժմ դառնանք պ. Ծիրվանզադէին։ Ես ասեցի, որ Գիմաքսեանի բնաւորութեան մէջ կայ մի արմատական ատկութիւն, որ կազմում է նրանում ամեն բանի հիմքը՝ —այդ նրա ինքնասիրութիւնն է, նրա «եւ»-ն է, որին պ. Ծիրվանզադէն անուանում է օձ։ Ծնորհիւ այն հանգամանքի, որ հեղինակը աղաւաղել, ծաղրական է դարձրել իր հերոսի տիպը՝ շատ դժուար է աչքի ընկնում այդ տի-

պի հարազատ, իսկական արժանաւորութիւնը։ Գիմաքսեանի բնաւորութեան մէջ՝ սպիտակն ու սևը այնպէս խառնաշփոթ, անբնական կերպով միացած, խճճուած են իրար հետ, որ անուշադիր ընթերցողը կարող է գլուխը կորցնել այդ «բաբելոնեան խառնակութեան» մէջ, և շատ անգամ՝ դրական արժանաւորութիւնները չփոթել բացասական թերութիւնների, այլանդակութեանց հետ։ Սակայն, չնայելով այդ խառնակութեանը, դարձեալ կարելի է մատնացոյց անել այնպիսի բնորոշ գծեր, որոնք աներկբայելի սեփականութիւնն են կազմում Գիմաքսեանի նման մարդոց բնաւորութեան։ Հէնց պատմականական համակից Գիմաքսեանը առիթ է ունենում արտայայտել իր բնաւորութեան անկախութիւնը, ինքնուրոյնութիւնը, Գիմաքսեանի ական դասընթացը վերջացնելուց յետոյ՝ պատմաբան Երսէնը ստանում է հօրից մի նամակ, որի մէջ նրա հարուստ կարվածատէր հայրը պահանջում է որդուց վերադառնալ հայրենիք և օգնել իր հօրը՝ բազմաթիւ գործերի, զբաղմունքների մէջ։ Որդին հէնց առաջին անգամից կտրական պատասխան է գրում հօրը, «թէ ինքը պէտք է լինի այն, ինչ որ կամենում է», և նամակը վերջացնում է հետեւեալ խօսքերով. «Գարոյ՝ ձեր օգնութեանը, որից ինձ չէք ուզում առ այժմ զրկել, ես կընդունեմ նրան մինչև սկսմանս վերջը, ինչպէս պարտք։ Դուք կարող էք գրկել ինձ օժանդակութիւնից, իսկ ազատ կամքից—երբէք։» Այս առաջ բերած նամակի մէջ կայ և մի դարձուածք, որ հեղինակը դիտմամբ է մտքել, իսկ ես դիտմամբ առաջ չը բերեցի վերևում, ահա այդ. «Բնաւ մտադիր չէ (Երսէնը) հնացած սերնդի կամքին ստրկանալ, «Այս խօսքերը, ես ասեցի, դիտմամբ մտքել է հեղինակը Գիմաքսեանի՝ իր հօրը զբաղմունքի մէջ, որպէս զի ընթերցողի աչքում աւելի խիստ երևայ՝ երկտասարդի անհնազանդ որդի լինելը, Եւ հեղինակը, ի հարկէ, հասել է իր նպատակին։

Սակայն իզուր նեղութիւն է քաշել հեղինակը այդպիսի անվայել յանդգնութիւն, նոյնիսկ յիմարութիւն վերագրել իր վէպի հերոսին. առանց դրան էլ, առանց այդ «հնացած սերնդի» և այլն դարձուածքի էլ՝ հնացած սերունդը կը դատապարտէր պատանի Արսէնին՝ հօր կամքին չը հնազանդելու համար: Հեղինակը ի զուր է աշխատել՝ սաստկացնել նրա մեղքը: Նրա գլխաւոր մեղքը այն է, որ ուզում է՝ հէնց պատանեական հասակից՝ ինքնուրոյն լինել, անկախ և ազատ լինել ամեն տեսակ հոգացողութիւնից, — նոյն իսկ հարազատ ծնողի: Նրա մեղքը այն է, որ նա զգում է իր մարդկային, անհատական իրաւունքները, գիտէ, որ ինքը, իբրև մարդ, ունի մարդկային այնպիսի պահանջներ, որոնց մասին ինքը և միայն ինքը կարող է հոգալ: Մարդու անհատական կեանքի խնդիրները մէջ, ուրիշի մասնակցութիւնը՝ հակառակ նրա կամքի — լինի այդ ուրիշը թէկուզ ամենաթաւ մի մարդ, — անտեղի է, անիրաւացի է, բռնութիւն է: Դիմաքսեանի մեղքը այն է, որ շատ կանուխ, պատանեական հասակից՝ նա ունեցել է այս տեսակ յանդուգն, արմատական մտքեր, գաղափարներ:

Եւրոպական ուսումը և կրթութիւնը, եւրոպական կեանքի, քաղաքակրթութեան, կուլտուրայի ազդեցութիւնը աւելի ևս կը զարգացնէին ուսանող Դիմաքսեանի մէջ նրա բնածին այդ յատկութիւնները: — Նրա ինքնուրոյնութեան, անկախութեան ոգին, նրա անհատականութիւնը, լինելով հասարակական գիտութիւնների մասնագէտ՝ նա շատ լաւ կարող էր հասկանալ թէ՛ ինչպէս է առաջ եկել մեր այժմեան հասարակութիւնը, ինչ օրէնքներով է նա կառավարվում և ինչո՞ւմ է կայանում մեր կեանքի դժբաւոր չարիքը: Նա շատ լաւ գիտէր, որ մեղանում անհատը կորցրել է իր բուն մարդկային արժանաւորութիւնները, ստրկացել, գերի է դառել հարստութեան, կաթիլտալի ա-

ռաջ: Դիտէր, որ տգիտութիւնը, ասիական մոլոր գաղափարները, նախապաշարմունքները խանգարում են անհատին հասկանալ իր բարոյապէս ճշուած, ստորացած դրութիւնը: Այս ամենը ոչ միայն գիտէր նա, որպէս կողմնակի անձնաւորութիւն, այլ և ինքը, իր սեփական կաշու վրայ զգացել էր և ամենայն օր զգում էր թէ՛ ինչպէս բուրժուազական հասարակութիւնը յաւակնութիւններ է ունենում ճշել, ստորացնել բարոյապէս նաև իրա, Դիմաքսեանի արձնաւորութիւնը: Որտեղ կայ մարդոց մէջ փողային, դրամական յարաբերութիւն, այնտեղ կայ և բարոյական ճշում, մարդկային անձնաւորութեան ստորացում: Եւ Դիմաքսեանը, որպէս զարգացած անհատականութեան տէր մարդ, — որպէս մի մարդ, որի մէջ բարոյական անկախութեան, ազատութեան, ինքնուրոյնութեան պահանջը վերին աստիճանի նրբութեան է հասած, — նա իր կեանքում ամեն կերպ աշխատում է անկախ լինել մարդկանցից, աշխատում է մազի չափ անգամ պարտաւոր չը մնալ ոչ ոքի: Եւ միայն սրանով է բացատրվում այն, որ նա մտածում է վերադարձնել հօրից ստացած նպաստը սրանով է բացատրվում, որ նա աւելի չուտով կը համաձայնի քաղցած մնալ, քան թէ մէկից պարտք վերցնել, թէկուզ այդ մէկը լինի նրա մտերիմ ընկերը:

Ներսիսեան դպրոցի սուուցչական ժողովում, ընդհանուր վիճաբանութեան մէջ, Դիմաքսեանը այսպիսի մտքեր է յայտնում՝ աշակերտների դաստիարակութեան վերաբերմամբ: «Ուսուցիչը, կամ վերակացուն չը պիտի լինի աշակերտի կամքի լիազօր տէրը, այլ նրա առաջնորդը և խորհրդատուն: Ոչ ոք իրաւունք չունէ կաշկանդել անհատի միւրքը, բռնի ոյժով հանել նրա գլխից մէկը — զենել միւսը, որքան ևս փոքր լինի անհատը: Պէտք է ազատութիւն տալ աշակերտի մտաւոր և բարոյական յատկանիշների զարգացմանը:» Այս մտքերին հակառակվում է գերմանական մանկա-

վարժ Ինիսթեանը և մեղադրում է Դիմաքսեանին թէ՛ նա անիշխանութիւն է քարոզում... Ի հարկէ, եթէ «գերմանական մանկավարժը» այդպէս է հասկանում նրա մտքերը, էլ հասարակ մանկանացուներից ինչ կարելի է սպասել: Հասարակութեան ամբողջ կազմութիւնը իր տրագիցիայով՝ հակառակ էր նրա մտքերին, նրա ուղղութեանը, նրա ոգուն: Եւ նա ստիպուած էր մրցել ամբողջ հասարակութեան հետ: Այդ մրցումը ոչ միայն սառը գաղափարի մրցում էր, այլ և զգացմունքի, այլ և սրտի: Որովհետեւ Դիմաքսեանի նման մարդիկ իրանց մտքերը, իրանց գաղափարները միայն իրանց գլխի մէջ չեն պահում, որպէս մի առանձին զարդարանք, չքեղութիւն՝ տեղն ընկած ժամանակ ցոյց տալու, փայլելու համար՝—ոչ, նրանց մտքերը, նրանց համոզմունքները տարածվում են նրանց ամբողջ հոգու վրայ, և դառնում են սրտի, զգացմունքի, ինքնասիրութեան առարկայ: Այդ պատճառով էլ նրանք այնքան նախանձախնդիր են իրանց գաղափարների, այդ պատճառով էլ Դիմաքսեանը այնքան կատաղած պաշտպանում է ամեն տեղ իր համոզմունքները: Այո, կատաղած.—նա ուրախանում, ցնծում, ուրախվում է, երբ տեսնում է թէ՛ մարդիկ հասկանում են իրան, համաձայնում են իր կարծիքների հետ,—և, ընդհակառակ՝ դայրանում, կատաղում է, երբ մարդիկ չեն հասկանում, չեն ընդունում նրա քաբողած ճշմարտութիւնները: Դէպի իր գաղափարները, իր համոզմունքները այդպիսի մոլեռանդ վերաբերութիւն՝ յատուկ է միայն Դիմաքսեանի նման մարդոց, և կազմում է նրանց իսկական փառքը: Սակայն այդ փառքը շատ ծանր գնով է առնվում նրանց համար, և խորը հոգեկան տանջանքներ է պատճառում իր վայելողներին... Հաստ ու բարակ մէկ զին է՝—վայ բարակ մանողին,—ասում է խոր իմաստ ժողովրդական առածը: Եւ Դիմաքսեանը ճիշտ՝ «բարակ է մանում»: Մինչդեռ ուրիշները, ընկած

կեանքի յաջողութեան յետեից, բմբռնելով կեանքի առօրեայ, գործնական պահանջները՝ փայլում են բուրժուազական հասարակութեան մէջ, ցոյց տալով իրանց՝ և՛ ազատամիտ, և՛ առաջագիմական, և՛ ազգասէր, և՛ հասարակական գործիչ՝—առանց մազի չափ անգամ կասուած լինելու հասարակութեան բուն շահերի հետ, առանց որ և է ներքին, հոգեկան խոր զգացմունք տածելու դէպի իրանց յայտնած և բարձրաձայն պաշտպանած մտքերը,—այն ինչ Դիմաքսեանը, շնորհիւ իր անկեղծութեան, շնորհիւ իր մոլեռանդութեան, ամբողջ հոգով եռում, բորբոքվում է անդադար, ամբողջ իր էութիւնով՝ մարմնացնում է իր մէջ հասարակական ցաւերի, հասարակական սիրտոյքների կենդանի բողբոջ: Եւ նա զգում է իր մէջ խորը, հոգեկան յուզմունքներ . . . »Ինչո՞ւ այսքան զգայուն եմ, ինչո՞ւ սիրտս լիքն է անդուսպ կրքերով, ոչ-խօսական կրքերով, այլ սիրելու և ատելու բուռն աւելում: (Եր. 95) Ահա, այսպէս է մտածում նա իր մասին, կեանքի դառն ըրպէնքներում:

VII

Ով որ ուզում է կեանքի մէջ աջողութիւն, բաղդաւորութիւն ունենալ, նա չը պէտք է լուրջ վերաբերուի դէպի կեանքը, չըպէտք է մեծ պահանջներ անէ կեանքից: ДУРАКАМЪ ВЕЗЕТЬ,—ասում են մարդիկ սովորական խօսակցութեան մէջ, և գուցէ շատերը չեն կարծում թէ՛ որպիսի դառն ճշմարտութիւն են պարունակում այդ խօսքերը,—դառն ճշմարտութիւն: Քանի մարդ հարուստ լինի հոգեպէս, քանի նա բաղմակողմանի լինի իր կենսական հասկացողութեանց, իր ցանկութիւնների, ձգտումների մէջ՝ այնքան էլ քիչ չանս կունենայ բաւականութիւն տալ իր հոգեկան պահանջներին, այնքան էլ դժուար կը լինի նրա

համար կեանքը,—և ընդհակառակ: Մեր ժամանակակից հոգեբանական չկոյալի պատկանող վիպասանները՝ գլխաւորապէս այդ են վերցնում իրանց վէպերի նիւթը,—ցոյց տալ թէ ինչպէս տանջվում, չարչարվում է հոգեպէս մի անհատ, որ շնորհիւ իր անհատական բազմակողմանի դարգացման, բաւականութիւն չի գտնում կեանքի մէջ... Եւ քանի այդ անհատը խիստ պահանջներ անէ կեանքից, քանի բարձր լինին նրա ձգտումները, քանի նուրբ լինին նրա բարոյական զգացմունքները, այնքան էլ խիստ, ճատագրական կը լինի նրա ընդհարումը կեանքի հետ, այնքան էլ սրտաշարժ կը լինի այդ ընդհարումից առաջացած դրաման: Դիմաքսեանը ձեռք օրինակ, (Ընթերցող, չը մոռանաք, որ ես խօսում եմ իսկական Դիմաքսեանի մասին, և ոչ պ. Շիրվանզադէի վէպում դուրս բերած): Նթէ նրա սիրտը լքեց է սիրելու և ատելու բուռն աւելնով,—նա, ճշմարիտ—որ զիտէ բուռն կերպով սիրել և ատել: Եւ նրա բոլոր ցանկութիւնները, բոլոր զգացմունքները բուռն են, հրաբուխային են: Այդ է պատճառը և նրա թշուառութեան, Օրիորդ Գայիանէ Բախտամեանը չէր կարող սիրել Դիմաքսեանին ո՛չ թէ այն պատճառով, որ այդ երիտասարդը տգեղ էր, նրա մարմինը փոքր էր, տձե էր և այլն, ինչպէս հաւատացնում է միզ պ. Հիրվանզադէն,—ո՛չ, այդ բոլորը պատահական, հնարովի պատճառներ են: Նթէ Դիմաքսեանը չունենար էլ այդ ֆիզիքական այլանդակութիւնները (որ շատ բնական էր կը լինէր)—դարձեալ Գայիանէն չէր կարող սիրել նրան: Չէր կարող, որովհետեւ ինքը Դիմաքսեանը նրան սաստիկ էր սիրում, որովհետեւ այդ սէրը շատ բուռն էր երիտասարդի մէջ, որովհետեւ ինքը, երիտասարդը չափից դուրս մեծ նշանակութիւն էր տալիս այդ սիրուն: Բարաթեանի նման, կոկիկ, լպստած երիտասարդը, որի համար ոչինչ սրբութիւն չկայ կեանքի մէջ, որը, ինչպէս մեր ժողովուրդն ա-

սում է՝—մտնել լողալն էլ դիտէ, կնեկ դողալն էլ—նա անշուշտ, կարող էր աւելի հետաքրքրել մի օրիորդի, քան թէ Դիմաքսեանի նման լուրջ, զգայուն, ազնիւ, վեհանձն և խիստ հասկացողութիւնների, խիստ պահանջմունքների տէր մի երիտասարդ: Եւ այն էլ իդէալիստ Իդէալիստ մարդկանցից փախչում են, առհասարակ, օրիորդները,—մանաւանդ հայ օրիորդները: Աւերջը այն եղաւ, որ Դիմաքսեանը, իր իդէալներով, իր բարձր գաղափարներով, իր բուռն կրքերով՝ մնաց դուրսը քամու և անձրևի տակ, իսկ Բարաթեանը եղաւ Գայիանէի օրինաւոր ամուսինը և տիկին Բախտամեանի ապօրինի սիրողը:—Այս շատ սովորական մի բան է բուրժուական հասարակութեան մէջ, և վայել է ամեն մի „ջէնտլմէն“ տղամարդու: Միայն ի դուր պ. Շիրվանզադէն էլի չարունակում է Բարաթեանի և Գայիանէի անհետաքրքիր, ձանձրալի պատմութիւնը՝ նրանց ամուսնութիւնից յետոյ: Ամենևին հասկանալի չէ թէ՛ ինչու Գայիանէն սկսում է ատել իր մարդուն, քանի որ ամուսնութիւնից առաջ էլ Բարաթեանը նոյնչափ յայտնի էր . . . օրիորդին, որչափ և ամուսնութիւնից յետոյ, Նթէ Գայիանէի այդ „ամուսնական խնդիրը“ չըլինէր, „Արսէն Դիմաքսեան“ վէպն էլ այդքան ստուար չէր դուրս գայ և այնքան ի դուր ժամանակ չէր խլի ընթերցողից:—Ինչ և իցէ, Դիմաքսեանի դէպի Գայիանէն ունեցած սիրոյ պատմութեան մէջ մի կէտ կայ՝ շատ հետաքրքիր: Այսպէս թէ այնպէս՝ երիտասարդը սիրահարուել է օրիորդի վրայ: Պատճառաբանութիւնը աւելորդ է, որովհետեւ սէրը, անհաշիւ զգացմունք է: Բայց տեսէք թէ՛ ինչպէս է արտայայտվում երիտասարդի անհատականութիւնը նոյն իսկ այդ սիրոյ մէջ: Ինչպէս որ նա մեծ պահանջներ է անում առհասարակ կեանքից, նոյնպէս էլ վերաբերվում է դէպի իր սիրոյ առարկան. նա պահանջում է օր. Գայիանէից, նոյնպիսի բուռն, նոյնպիսի անձնուէր զգաց-

մունք, ինչպէս որ ինքն է սիրում և, տեսնելով, որ օրիորդը, Թեթևամտաբար՝ չի կարողանում գնահատել իրան, Դիմաքսեանին, չի կարողանում հասկանալ նրա հոգու մէջ կատարուածը, և առաւելութիւն է տալիս գեղեցկադէմ ճարպիկ Բարաթեանին, երիտասարդը՝ չը նայելով իր սաստիկ զգացմունքին, կարողանում է պահել իրան, և ոչ մի անգգոյշ խօսքով չի բաց անում Գայիանէի առաջ իր գաղտնիքը . . . Ի հարկէ,— և այդ շատ բնական է. Քանի խոր լինի մարդու մէջ մի զգացմունք, քանի շատ երջանկութիւն, կամ տանջանք պատճառ է նրա հոգուն այդ զգացմունքը, այնքան էլ ծանր կը լինի խօսել այդ մասին, այնքան էլ դժուար կը լինի բացատրուել. Միթէ այս չի հասկանում պ. Շիրվանզադէն. Եթէ Դիմաքսեանը չը յայտնեց իր սէրը օր. Գայիանէին, դրա պատճառը այն էր, որ նա իրաւացի կերպով կասկածում էր օրիորդի անկեղծութեան մասին,— նա տեսնում էր, որ օրիորդը աւելի հակուած է դէպի Բարաթեանը, ասպա ուրեմն կարող է մերժել Դիմաքսեանին և դառնալ Բարաթեանի կինը՝ ինչպէս և եղաւ. Պ. Շիրվանզադէն, ինչպէս ամեն դէպքից, նոյնպէս և այս դէպքից աշխատում է օգուտ քաղել՝ Դիմաքսեանի վարմունքը դէպի վատը բացատրելու,— նա ասում է. «Եթէ Գայիանէն նրան մերժէր և յետոյ դառնար Բարաթեանի կինը, նա կը խելագարուէր. Խեղճասիրութիւնը նրան (Դիմաքսեանին) կը սպանէր. Այո՛, նա շատ ինքնասէր էր, չափազանց, այդ ինքն էլ գիտէ. Բայց միթէ չէ հասկանում, թէ դա բարոյական հիւանդութիւն (?) է, միթէ խելքը չէ բողբոջում դրա դէմ. Քանի քանի անգամ նա ինքն իրան դատապարտել է, նախատել, յանդիմանել է այդ մասին, բայց ի դուր, նրա եսը նրա մէջ (սեցեք ընթերցող) մի չար օձէ. Դիչեր ցերեկ այդ օձը արթուն օղակում է ներսումը. Բաւական է մի թոյլ չլուկ, մի նուրբ յօշափում, և նա ամեն վայրկեան պատրաստ է դա-

շարունել, բանալ բերանը, ցցել սուր ատամները (այ, այ, այ . . .) նրա սրտի մէջ և Թափել այնտեղ իւր սոսկալի թոյնը. Ահա հէնց այդ օձնէ նորան ստիպում լինել միշտ դիւրագրգիւ, միշտ բարկացող, միշտ պատրաստ չար վհուկի պէս (այ, այ, այ) ճիրանները խրել առաջին պատահած հակառակորդի կոկորդը. »

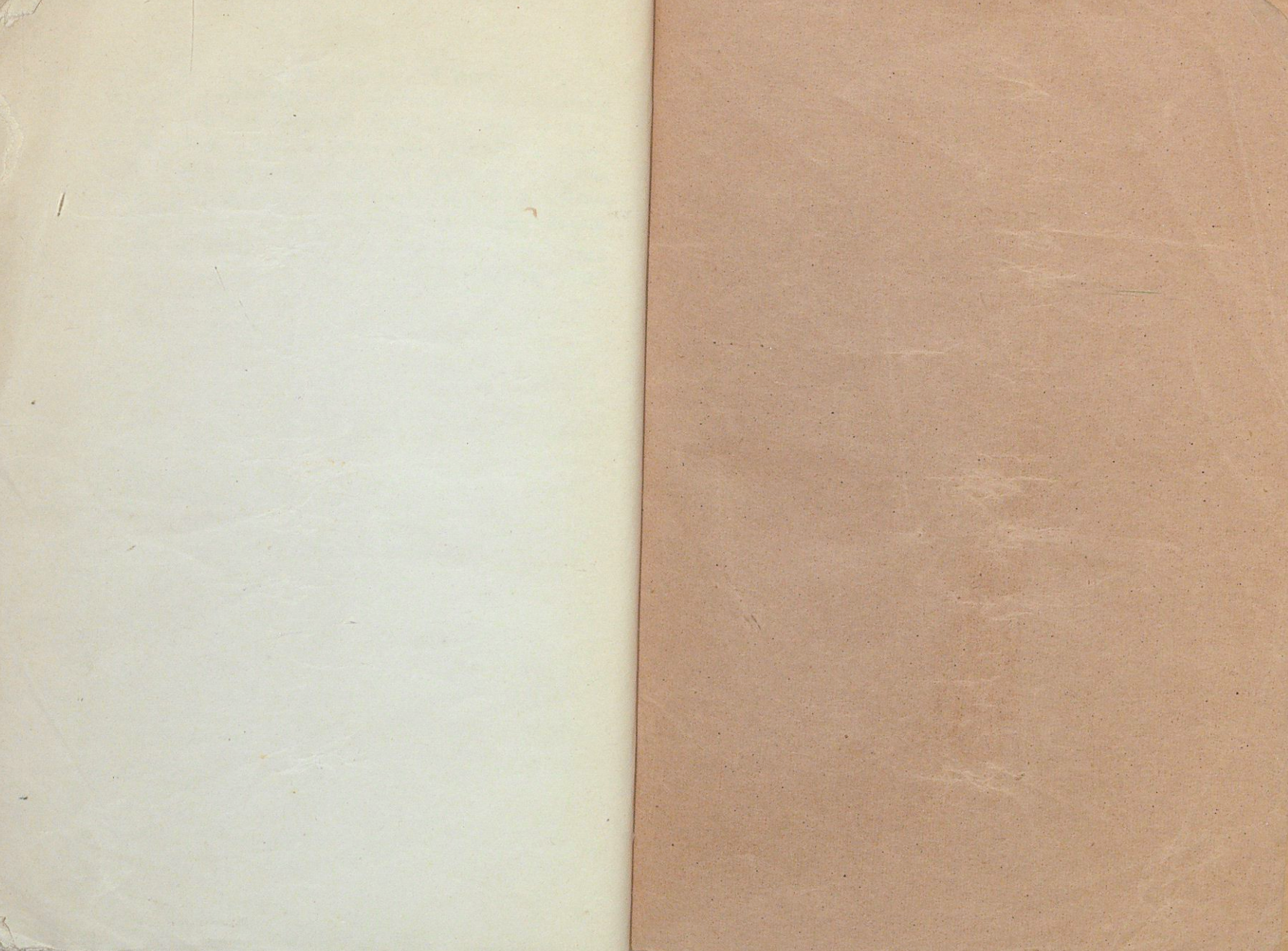
Տեսա՞ք, ընթերցող, ինչ բաներ գիտէ պ. Շիրվանզադէն, նրա այդ խօսքերը ոչինչով պակաս չեն իր նկարագրած օձի սոսկալի թոյնից. և նա թափում է իր այդ թոյնը Դիմաքսեանի վրայ, թափում է իր ամբողջ պատմութեան ընթացքում . . . և չի կշտանում, և չի հանգստանում. Իսկ մեր աչքում ծիծաղելի է միանգամայն պ. Շիրվանզադէի զարոյթը, ծիծաղելի է նրա այդ սաստիկ ձգտումը,— ինչ էլ որ լինի՝ արատաւորել մի մեծ մարդու անարատ և սուրբ անունը. պ. Շիրվանզադէի գրած անագին վէպը այդ ոգով է շնչում, այդ նպատակին է ծառայում.

Դիմաքսեանը մեծ է թէ սիրելու և թէ ատելու մէջ. Մեծ են նրա մտքերը, ձգտումները, մեծ է նրա ամբողջ հոգեկան աշխարհը. Ունենալով իր մէջ հոգեկան բազմակողմանի զարգացած ոյժեր՝ նա ազատ կերպով ծառայեցնում է իր այդ ոյժերը ազգի, հասարակութեան օգտին և այդ գործում այնքան ուժեղ, այնքան ինքնուրոյն է զգում իրան, որ համարձակուում է իր կամքը դնել հասարակութեան կամքի դէմ, համարձակում է բացարձակ հակառակուել հասարակութեան մէջ ընդունւած տրամադրւած ցիւլին. Մինչդեռ հասարակական տրամադրւած սահմանել է՝ կեանքի բոլոր ասպարէզներում՝ ոտնակոխ անել մարդկային անհատական արժանաւորութիւնները, ստորացնել, ճնշել բարոյապէս մարդու անձնաւորութիւնը՝ հաւատարմեցնելով նրան անխօս կենդանիի, կամ անշունչ մեքենայի հետ,— Դիմաքսեանը բաւական չէ, որ այնքան հպարտու-

Թեամբ պաշտպանում է իր անփական անձի և պատուի, ապահովութիւնը, անկախութիւնը, նա կատարել կուի և սկսում հասարակութեան մէջ ընդունուած սոսկալի անհաւասարութեան դէմ, բարձրաձայն պաշտպանելով անհատի ազատութիւնը, նրա մարդկային, բարոյական իրաւունքները: Հասարակութիւնը սարսափելի հալածանք է սկսում նրա դէմ, — նրան հայհոյում է — «անկրօն», «խելագար» և այլ խօսքերով, իսկ Դիմաքսեանը դարձեալ մնում է անշարժ իր բարոյական համոզմունքների մէջ, դարձեալ նրա մէջ չի պակասում կռուելու, ընդդիմանալու ոյժը, կոբոլը:

Կեանքի ամենանեղ հանգամանքներում, ընդհանուր զայրոյթի, ատելութեան ժամանակ՝ նա լուի ինքն իր օգնութեանն է դիմում, ինքն իր ոյժերին է ապաւինում: Եւ այսպէս է զարգացել նրա մէջ ինքնասիրութեան, ինքնապաշտպանութեան զգացմունքը, այսպէս է կազմակերպուել նրա եւր, — նրա բարոյական անարատութիւնն է, նրա ամբողջութիւնն է: Կեանքի մէջ ինքնիրան չը կորցնելու, իր ճանապարհի, իր ընտրած գործունէութեան ասպարէզի վրայ անփոփոխ, կայուն մնալու ընդունակութիւնն է: Նրա եւր — նրա պահպան հրեշտակն է, որ միշտ հովանաւորում է նրան բոլոր գործերի մէջ, որ հեռու է պահում նրան կեանքի հրապոյրներից, որ ազատում է նրան բարոյական անկումից: Իսկ պ. Շիրվանզադէն, իր վէպի միջոցով ուզում է հաւատացնել թէ՛ Դիմաքսեանի նման մարդոց եւր մի չար օձ է նրանց մէջ, որ միշտ թունաւորում է նրանց սիրտը: Բայց ո՞վ գիտէ, դուցէ նա այդ բանը համոզմունքով է ասում, — զուցէ նա, բացի նեղ, ստոր, վաճառականական զգուհիի եսից՝ ուրիշ տեսակ եսի մասին զաղափար չունի, — շատ կարելի է . . .

Եւ վերջացրի իմ ասելիքը: Ընթերցողը այս բոլորը կարդալուց յետոյ՝ էլ տեղիք չունի վերջնական եզրակացութեան սպասելու «Ըրսէն Դիմաքսեան» վէպի մասին: Սղակացութիւններ շատ կարելի է անել, բայց գլխաւոր բանը ճշմարտութիւնն է, որին հաւատարիմ պէտք է մնալ ամեն տեղ: Ճշմարտասիրութեան զգացմունքը ինձ դրդեց այսքան խօսել մի վէպի մասին, — ճշմարտասիրութեան զգացմունքով առաջնորդուած՝ թող ընթերցողն էլ անէ իր եզրակացութիւնը:

ԳԻՆՆ Է 20 ԿՈՊ.

